

**Modernització, republicanisme i
patrimoni a la ciutat de Palma a
l'època del Sexenni Democràtic
(1868-1874).**

Catalina Maria Martorell Fullana

Treball Fi de Màster

Tutor: Antoni Marimon Riutort

Màster de Patrimoni Cultural: investigació i gestió

Curs 2008-2009

Tel.605326814

ÍNDEX

1. Introducció.....	p.2
2. Context històric: el Sexenni Democràtic (1868-1874) i els republicans.....	p.7
2.1 El Sexenni Democràtic.....	p.7
2.2 El sector republicà de Palma i les seves demandes.....	p.10
3. Mesures modernitzadores: iniciatives polítiques per modernitzar la ciutat.....	p.13
3.1 L'enderrocament de les murades.....	p.14
3.1.1 Els problemes higiènics de la ciutat.....	p.16
3.1.2 Amuntegament de la població i mesures higièniques.....	p.18
3.1.3 El desenvolupament industrial i l'entrebanc de les murades.....	p.24
3.1.4 Les demandes populars.....	p.26
3.1.5 El procés de demolició: els fets.....	p.28
3.2 L'eixample: el raval de Santa Catalina.....	p.34
3.3 Reforma del port.....	p.39
3.3.1 El procés de reforma del port.....	p.40
3.4 La instauració del ferrocarril.....	p.44
3.5 Espais desamortitzats.....	p.47
4. Pèrdua i conservació del patrimoni de la ciutat.....	p.50
5. Conclusions.....	p.56
6. Fonts i bibliografia.....	p.60

1.INTRODUCCIÓ

En aquest treball pretenem analitzar en detall el procés de modernització de la ciutat de Palma durant el Sexenni Democràtic (1868-1874), el primer període democràtic de la història de l'Estat Espanyol i del que en coneixem ben poc ja que ha estat poc estudiat per la historiografia local.

Durant el segle XIX va començar a haver-hi una demanda de modernització econòmica, social i urbana de Palma per part de molts sectors socials, polítics i culturals i precisament fou durant el Sexenni Democràtic que es pogué tirar endavant la modernització a causa de la favorable conjuntura política amb l'assoliment del poder per part dels sectors més progressistes i lliberals.

La Ciutat de Mallorca no era un excepció, el que succeí a Palma es repetí a la resta de ciutats espanyoles. Arreu de l'Estat, i sobretot a les ciutats, a mitjans segle XIX, va començar a implantar-se el model econòmic capitalista. La renovació de les infraestructures de transport i en particular de la xarxa viària, pot considerar-se com el signe més visible de l'esforç de modernització, ja que afavorien els intercanvis a més llarga escala potenciant una economia de mercat que a partir del moment seria imparabile. Com diem, el progrés en les comunicacions era la base indispensable per a la formació d'un mercat integrat que va suposar una profunda reorganització espacial de les activitats econòmiques, tant agràries com industrials. Aquest canvi de mentalitat cap a la modernització capitalista, enfocant la "modernització" com a procés afavoridor de l'ampliació de mercats i la implantació cada cop més profunda cap al liberalisme econòmic, va ser possible en aquests moments gràcies al canvi polític que sofrí tot l'Estat després de la revolució del 1868.

Majoritàriament eren els homes de ideologia progressista els que van promoure i encapçalar la modernització de la ciutat. Entre aquestes veus progressistes destaquen els republicans, per això un altre dels objectius d'aquest treball és la d'analitzar la gestió política dels republicans durant el Sexenni Democràtic, ja que van tenir un important pes polític i van arribar a estar al capdavant de moltes institucions. D'ells ens interessa conèixer l'aspecte de modernització urbanística, industrial, comercial, social, etc., que van liderar i intentar portar endavant a Palma.

Per altra banda totes les propostes que van engegar les veus progressistes tingueren unes repercussions que afectaren de ben a prop al patrimoni de la ciutat de Palma. El patrimoni, els debats sobre la seva construcció o destrucció, seran un altre dels eixos fonamentals a estudiar al llarg d'aquestes pàgines.

Un dels fets més característics fou el de l'enderrocament de la murada marítima que va tenir lloc un cop proclamada la Primera República (1873) aprofitant l'arribada dels polítics republicans al poder. Ens volem endinsar a conèixer més de fons el perquè d'aquests fets, per això ens hem volgut documentar, trobant als arxius les respostes que cercàvem. I es que, com veurem a continuació, en el segle XIX es van enderrocar les murades a gairebé totes les ciutats, entre altres coses, com a mesura higiènica. En una època trastocada per les continuades epidèmies, com per exemple el còlera o bé la febre groga, l'enderrocament de murades fou una de les mesures polítiques més adoptades per tal de solucionar la problemàtica higiènica a les ciutats asfixiades per les murades. Tot i que aquesta no era l'única causa, si que podríem dir que era una de les més importants, sense deixar de banda un motiu de calat molt més profund: el progrés econòmic i la implantació d'una economia capitalista. Altres motius que dugueren a la desaparició de les murades foren l'augment de població i el consegüent amuntegament de la població, així com l'interès en desenvolupar una indústria pròspera. Cal recordar que les lleis de l'època impedièn ubicar les fàbriques vora de les murades, aleshores una de les primeres mesures preses pels republicans fou la d'eliminar aquest entrebanc legislatiu. La curta durada d'aquesta etapa política només va donar per enderrocar una mínima part de tota l'extensa murada de la ciutat, tot i que n'hi havia d'altres projectats que no es van reprendre fins a l'execució del Pla Calvet.

Però el patrimoni de la ciutat i la seva problemàtica no acabava en les murades. Una ciutat amb tants segles d'història tenia molts més entrebancs lligats al patrimoni que serien afectats per totes aquestes mesures modernitzadores sorgides bàsicament del republicanisme més radical. Un altre aspecte a analitzar envers al patrimoni són els nous usos que es donaren als espais desamortitzats el 1836. Dins l'ideal republicà es defensà la laïcitat de l'estat, i d'aquesta convicció laïcitzant de la societat i de les diferents desamortitzacions del patrimoni eclesiàstic durant la primera meitat del segle XIX, en va sortir la voluntat d'habilitar aquells edificis desamortitzats com espais públics i la privatització dels mateixos per tal de l'aprofitament per part de la gran burgesia i com a

mitjà de convertir-los en productius. Aquests nous espais públics serviren perquè la ciutat adquirís els serveis bàsics que li mancaven, aleshores els antics edificis religiosos foren transformats en escoles, oficines de l'administració pública, bancs, etc. És molt interessant veure tot aquest procés per intentar entendre una mica més aquest procés capitalitzador de la societat.

En definitiva aquest fou un període molt prolífic en quan a propostes de modernització i progrés econòmic i social. Aquestes propostes pretenien tancar totes les mancances que patia la ciutat. Palma havia sofert un fort augment de població al llarg del segle XIX, fet que va provocar l'amuntegament dins la ciutat, aleshores es feia necessària la creació d'un eixample que permetés urbanitzar altres zones, construint nous barris, planificats i estudiats, més enllà de les murades de la ciutat. Els republicans van reivindicar aquesta necessitat i van lluitar per fer-ho realitat. Exemples d'aquest fet son planificació del nou eixample de Santa Catalina el 1868.

La lluita per impulsar la prosperitat i el progrés per part dels republicans no acaba aquí, ja que per créixer econòmicament i industrialment eren conscients de que Palma havia de canviar molt urbanísticament per tal de modernitzar-la, per això van impulsar una reforma del port de Palma i també van promoure la creació del ferrocarril a Mallorca. Serà durant aquest període es va crear la Societat del Ferrocarril, essent finalment el 1875 quan s'inaugurà el tren a Mallorca, tot un avantatge en el món del comerç i la indústria que faria prosperar l'illa econòmicament.

L'enderrocament del recinte murari juntament amb els altres projectes com el de l'eixample, el ferrocarril, etc. van donar lloc a una ruptura amb el passat, a la possibilitat de créixer territorialment i a poder ordenar urbanísticament el territori, amés van posar els fonaments bàsics per implantar una economia capitalista.

Darrere tots aquests projectes que hem anat anomenant hi havia figures destacades que sense elles no es pot comprendre dita modernització, en aquest treball també tindrem l'oportunitat de conèixer els personatges i entitats que treballaren per transformar la ciutat. Per exemple, és el cas d'Eusebi Estada que des de temps enrere anunciava la necessitat d'una modernització urbana per la ciutat de Palma i que plasmà dita opinió en una coneguda obra que publicà el 1892, etc. o bé dels polítics índole progressista com Rafel Manera, Joaquim Quetgles, Mariano de Quintana, Gabriel Reus,

Antoni Villalonga, etc. o d'entitats com l'Ateneu Balear, les metges higienistes, enginyers, etc.

Amb tot, el que pretenem en les pàgines següents és entendre la problemàtica envers el patrimoni que es va originar en un període molt concret de la història de Mallorca, el Sexenni Democràtic. Proposant com a hipòtesis que les mesures reorganitzatives de la ciutat i que afectaren aquest patrimoni, com es l'enderrocament de les murades, la construcció de l'eixample o del tren o del port, foren per causes bàsicament higièniques i d'implantació d'un model econòmic lliberal capitalista. Partint de la base de l'interès de la burgesia ciutadana que eren la bases social del republicanisme governant.

El que no podem oblidar al parlar de la destrucció del patrimoni és que aquest terme és fruit d'una visió actual. En aquells moments no es va qüestionar el valor patrimonial de les murades i dels altres elements que avui en dia si consideram elements patrimonials, tot i l'existència de la Comissió de Monuments Històrics i Artístics de Balears. Però des d'una òptica actual, proteccionista i conservadora, podem concloure que les mesures empreses i a estudiar si afectaren a alguns elements patrimonials que mai més podran ser recuperats.

Per acabar no podem deixar de mencionar que no és molta la historiografia que s'hagi ocupat d'aquest tema que en el nostre parer té una importància que va més enllà de les mesures empreses. La Història es molt més que relatar fets. De la Història se n'ha d'aprendre per poder comprendre el perquè de la nostra existència actual i el camí cap al futur. Per això aquest treball pot ajudar-nos a entendre més bé el perquè de la organització actual de la ciutat de Palma així com que ha estat del patrimoni que un dia va existir i del que avui en dia no en queda ni rastre. Comprendre els motius de tot plegat ens pot donar una visió que cal no perdre de vista en el futur d'una ciutat que encara conserva molts elements patrimonials. I més amb el despertar de la consciència col·lectiva bastant recent cap a la conservació del patrimoni, part visible del nostre passat.

En quant a la metodologia, aquest treball ha estat realitzat seguint unes pautes bàsiques per tal d'arribar finalment a obtenir una informació rigorosa i així poder esclarir els fets que ens havíem proposat com a objectius. Per complir amb els objectius

proposats s'ha realitzat una relectura de distintes obres d'història social, econòmica, artística, política, etc. tant de l'època com de l'actualitat.

Com que és un tema poc estudiat s'ha fet necessari la indagació als arxius i hemeroteques, per tant aquest treball incorpora noves fonts que revelen noves dades sobre temes d'economia, societat, urbanisme, patrimoni, política, etc. en el segle XIX. Per això en tot moment s'ha intentat dur a terme un anàlisi transversal i multidisciplinar ja que aquests estudi afectava a distintes disciplines com la història, la història de l'art, urbanisme, economia, món empresarial, higienisme, etc.

A més tot i que es tracta d'un estudi d'història local, de la ciutat de Palma, no s'ha deixat de banda els corrents vigents que imperaven a l'Europa i a l'Estat Espanyol del moment.

Amb tot, hem pretès fer un anàlisi acurat de les causes, els fets i les conseqüències que tingueren les reformes modernitzadores de la ciutat de Palma durant el Sexenni Democràtic.

2.CONTEXT HISTÒRIC: El Sexenni Democràtic (1868-1874) i el republicans.

2.1 El Sexenni Democràtic.

En aquest apartat no es desenvoluparan els fets històrics ocorreguts durant aquest període, sinó que més bé es tractarà de justificar perquè en aquest moment de la història es van poder dur endavant les propostes de modernització i progrés econòmic i social dels polítics republicans a la ciutat de Palma.

El context del nostre treball correspon al període conegut historiogràficament com el Sexenni Democràtic o bé Sexenni Revolucionari que va del 1868 al 1874.

Arrel de la Revolució de Setembre de 1868 que va provocar l'exili de la reina Isabel II s'iniciarà arreu de l'Estat Espanyol el primer període democràtic. En aquests moments de la història de l'Estat Espanyol s'implantaren una sèrie de drets democràtics bàsics i una sèrie de transformacions socials que fins aleshores no havien tingut cabuda.

En quan als drets democràtics fonamentals que es van aconseguir tenim que per primer cop s'estableix el sufragi universal, la llibertat de cultes, la llibertat d'expressió, la de impremta, d'associació etc. Totes aquestes noves mesures democràtiques apareixen descrites a la Constitució de 1869, una de les més progressistes que hi havia a l'Europa d'aquell moment. En quan a les transformacions socials que sorgeixen gràcies sobretot a aquest nou marc d'àmplies llibertats, són les d'una major participació ciutadana, l'organització del primer moviment obrer, les primeres aparicions de la dona a l'espai públic, la ferma oposició al servei militar obligatori que va fer que molta gent sortís al carrer a manifestar-se contra les quintes, l'impuls d'una política laica, etc.

En aquests moments de la història feu la seva aparició el republicanisme a Mallorca. Aleshores es va implantar a la illa el republicanisme de caire més radical i federalista que va anar de la mà del Partit Republicà Federal, i tot un seguit de societats republicanes, com per exemple el casino republicà de Palma, el cafè d'en Mas, casinos republicans a les barriades obreres de La Soledat i Santa Catalina, l'organització de partits i casinos a diferents indrets de la part forana, la creació d'escoles com l'Escola Democràtica Republicana, societats de socors mutus, etc. A més van aparèixer tota una sèrie de periòdics sorgits de diversos grups o tendències republicanes, com són: *El Iris del Pueblo*, *El Trueno*, *La Trompeta de la Revolución*, *La Bocina*, *El Canton Balear*, *El*

Rayo, etc., fruit de l'onada de llibertats de l'època. Tots aquests periòdics tenien una forta càrrega ideològica i combativa i es centraven en la polèmica política del moment, sovint caient en la grogleria i l'insult personal. La majoria tingueren una vida efímera.

Acabar amb el caciquisme i l'hegemonia de la oligarquia terratinent era un dels propòsits del republicanisme, lluitaven per aconseguir un canvi social que passava per iniciatives com l'impuls del comerç, la indústria mallorquina, el desenvolupament urbanístic i la modernització social, com a mitjà per impulsar una economia capitalista més favorable a l'incipient burgesia que militava en la idea republicana, sense deixar de banda la millora de les condicions de les classes baixes.

Després de l'abdicació del rei Amadeu I el febrer de 1873, el Congrés i el Senat, reunits en Assembla Nacional van proclamar la República. Aquesta fou rebuda amb entusiasme pels seus partidaris a les Illes, que celebraren amb parlaments polítics, festes i manifestacions. Els republicans havien promès que el nou règim realitzaria els ideals de la Revolució de Setembre. Però la República tan sols comptava amb els seus propis partidaris i una part del partit liberal que s'hi va afegir per oportunisme. Això es comprova en les eleccions constituents del maig de 1873 quan tots els diputats electes per Balears (Rafel Manera, Antoni Villalonga, Lluç Torrella, Jordi Albis i Julià Suau per Mallorca; Teodor Ládico per Menorca; Guillem Ramon per les Pitiüses) pertanyien al partit republicà federal¹.

La Primera República atacada pels carlistes, la sublevació cantonalista, el deteriorament pel desgavell intern i la mateixa divisió dels republicans posava punt i final el desembre de 1873. El general Pavía ocupà el Congrés la matinada del 3 de gener de 1874 i dissolgué l'Assemblea. A finals d'any, arrel del cop d'estat de Martínez Campos començà l'etapa coneguda com la Restauració Borbònica amb el monarca Alfons XII. Aquesta nova situació va provocar la desorganització dels republicans i no els tornarem a trobar organitzats fins a la dècada dels 80's.

Durant el Sexenni els republicans van promoure la participació ciutadana generant debats sobre temes que els afectaven directament, aconseguint així generar opinió pública. Molta gent sortí al carrer a manifestar-se per defensar més justícia, més

¹ CASASNOVAS, M.A. *Història de les Illes Balears*. Ed. Moll. Palma, 1998. p.332

igualtat, etc. Els republicans treballaren sobretot per satisfer les seves necessitats i millorar les condicions dels ciutadans. Una de les demandes populars les quals els republicans van defensar intensament fou la de l'enderrocament de les murades un cop proclamada la Primera República, tema que reprendrem més endavant. A més, en aquests moments es treballarà molt per impulsar la indústria a l'illa i en la recerca d'alternatives econòmiques a l'agricultura. No em de perdre de vista que l'agricultura abastava gairebé la totalitat de l'economia illenca. Els republicans creien que s'havia de desenvolupar el comerç i que per això era necessària la creació d'una xarxa de comunicacions que fomentés la prosperitat econòmica de l'illa. Aleshores foren ells els que precisament pensaren que era convenient reformar el port de la ciutat i dotar l'illa d'una xarxa ferroviària per aconseguir la tan desitjada prosperitat econòmica que portaria el benestar social de tota la població.

Per tant, sense l'esbós ràpid i senzill que hem realitzat de la conjuntura política i social, no podem comprendre el sorgiment i implantació de les idees modernitzadores de l'economia i la societat ciutadana. El període democràtic relatat fou el marc idoni per a una sèrie de canvis impulsats des de les files republicanes que aconseguiren el poder a la ciutat. Per tant, només ens cal entendre, en línies generals, que era i que va suposar aquest republicanisme transformador.

2.2 El sector republicà de Palma i les seves demandes.

El republicanisme és una d'aquelles ideologies que va tenir un important pes dins la vida política de Mallorca però de la que a dia d'avui encara no s'ha realitzat cap estudi a fons del tema. Hi ha diversos articles publicats a revistes i a jornades d'estudis històrics destacant els diversos estudis fets per Antoni Marimon o Pere Fullana, així com obres de política general de Mallorca com la de Pere Gabriel titulada *El Moviment Obrer a Mallorca* o bé la de la historiadora Isabel Peñarrubia: *Mallorca davant el centralisme* que fan esment de la ideologia republicana. Aleshores aquest treball també vol ser una aportació més al coneixement d'una ideologia que va tenir una important presència en la vida política de l'illa.

L'escassetat d'estudis fa que encara no coneguem amb certesa els orígens dels republicans a Mallorca, tots els indicis apunten a que els republicans sorgiren d'una escissió de dintre del Partit Demòcrata (que també havia sorgit a través d'una escissió del Partit Progressista). En els seus primers temps estigué relacionat amb el socialisme utòpic de Jeroni Bibiloni, les societats de caire democràtic de Miquel Quetgles i amb el moviment ateneístic de Antoni Villalonga².

A Mallorca durant el Sexenni Democràtic els republicans tingueren un important paper en la Junta Provisional de Govern de les Balears, creades després de la Revolució de Setembre. Aquesta Junta creada dia 1 d'octubre de 1868 estava integrada per progressistes, republicans i alguns membres de la Unió Liberal. D'un total de 37 components hi havia 7 republicans. Al cap d'uns dies aquesta junta es dissolgué, essent substituïda per la Junta Revolucionària de Govern de les Balears, elegida per sufragi universal i formada per 28 membres, dels quals 4 eren republicans. Entre d'altres coses, la junta suprimí els impostos de consum, rebaixà a la meitat el preu del tabac i de la sal i sobresegué les causes en curs dels jutjats d'hisenda de les illes, creà la Milícia Ciutadana Voluntària, etc³.

²PEÑARRUBIA, I. *Mallorca davant el centralisme, 1868-1910*. Ed. Curial. Barcelona, 1980. p.52

³ PEÑARRUBIA, I. *Mallorca davant el centralisme, 1868-1910*. Ed. Curial. Barcelona, 1980. p.56

Els republicans també formaren part de l'Ajuntament de Palma i de la Diputació Provincial de les Illes Balears. Per exemple a les eleccions municipals de juliol de 1869, els republicans van treure majoria a l'Ajuntament de Ciutat.

El moviment republicà es dividí en moderats i radicals, anomenats a l'època benèvols i intransigents. Els benèvols donaren prioritat en política a les institucions, mentre que els intransigents eren partidaris de l'actuació en el carrer i donaren suport a diverses insurreccions armades⁴.

Entre els seus objectius hi havia la defensa de la Revolució de 1868 i l'impuls d'una estructura federal, pel qual el 1869 els republicans de caràcter federal signaren juntament amb els companys de Catalunya, Aragó i el País Valencià el *Pacte de Tortosa*. A més els republicans creien que la centralització era la base de poder dels conservadors, això els va menar a dirigir durant tota aquesta època campanyes contra les quintes, els diputats cuneros⁵, contra els cacics, les contribucions, etc.

Dintre del republicans federals ningú dubtava que el model de l'estat havia de ser federal i que havia de concedir una ampla autonomia als diversos estats que havien de formar la Federació, però es discrepava amb les divisions territorials. Es discutia si les Balears havien de formar un Estat propi o bé s'havien d'afegir a un Estat peninsular. Però dins de l'arxipèlag també hi havia discrepàncies: el Partit Federal de Menorca no estava disposat a caure en les xarxes de centralisme mallorquí al qual havien combatut durant aquells anys principalment pel que fa a l'actuació de la Diputació Provincial.

Des de l'Ajuntament de Palma, on van aconseguir representació i alguns cops el van dominar, van impulsar una política laïcista, intentaren posar fi al problema de les quintes i el servei militar obligatori, intentaren restablir alguns tributs dels consums i sobretot un dels seus principals esforços fou el dedicat al desenvolupament urbà, impulsant l'enderrocament de les murades i l'eixample de Santa Catalina.

⁴ MARIMON, A. *Partit Republicà Democràtic Federal de les Balears* a la GEM, Tom 12. Ed. Promomallorca. Inca, 1989. p.392

⁵ Eren diputats peninsulars que representaven a les Balears al Congrés, que desconeixien la realitat illenca i eren posats pels seus respectius partits de nivell nacional.

La implantació social que va tenir el republicanisme en aquella època fou molta. La seva base social es fonamentava sobre la menestralia, obrers i la burgesia urbana. Van crear la seva xarxa de captació social promovent espais de sociabilitat, debat, oci, etc. per això es van anar creant tota una sèrie de casinos, cafès, escoles, mútues, etc. i també van crear els seus propis mitjans de premsa on divulgaren la seva proposta política.

L'obrerisme va ser un dels sectors socials que participaren del republicanisme durant els primers anys dels Sexenni, fins que va tenir lloc el 1870 la celebració a Barcelona del I Congrés Internacional dels Treballadors que suposà la creació de l'Associació Internacional de Treballadors (AIT) a l'illa. L'AIT de Mallorca es decantà per la línia bakuninista i aviat els obrers abandonaren les files republicanes. El màxim exponent de l'anarquisme a l'illa era el picapedrer Francesc Tomàs.

La burgesia era la classe social incipient d'aquells moments. Arrel de la insurrecció cubana de 1868 molts de mallorquins que es dedicaven al comerç a l'illa de Cuba van haver de reinvertir els seus capitals comercials a Mallorca. Aleshores a Mallorca es van crear nombroses societats mercantils com el Crèdit Balear, l'Assegurança Marítima, l'Empresa Marítima a Vapor, Societat Vidrieries, el Ferrocarril de Palma-Inca, el Canvi Mallorquí, etc. Amb tot això podem deduir que Mallorca comença amb els primers setantes una "Febre d'Or dels negocis"⁶.

Entre els homes que encapçalaren el republicanisme en aquesta època destaquen, entre molts d'altres: Jeroni Bibiloni, Rafel Manera Serra, Antoni Marroig Bonet, Guillem Miró Piquer, Vicenç Mora Capellà, Eusebi Pascual, Joaquim Quetgles, Miquel Quetgles Bauçà, Ignasi Vidal Bennàsser i Antoni Villalonga Pérez. A part dels esmentats, hi havia un ampli ventall de dirigents republicans arreu de l'illa, amb implantació a la ciutat i a la part forana. Tots ells lluitaren per portar a terme els seus ideals.

⁶ PEÑARRUBIA, I. *Mallorca davant el centralisme, 1868-1910*. Ed. Curial. Barcelona, 1980. p.12

3. MESURES MODERNITZADORES: Iniciatives polítiques per modernitzar la ciutat.

En aquest curt període de sis anys els republicans des del consistori palmèsà treballaren intensament per dotar a la ciutat d'unes mancances que, segons ells, feia temps arrossegava.

No podem obviar que és durant el Sexenni Democràtic que es comença a congriar la transformació econòmica, social i urbana de Palma, així doncs, en aquest curt període es posen els fonaments principals per establir el capitalisme a l'illa. Vet aquí el pensament dels republicans: *escuelas, cajas de ahorro, vapores, carreteras, ferrocarriles y fábricas es lo que Mallorca necesita. Con esto y menos curas de los que hay, pronto se veria la isla libre de la ignorancia y del carlismo que la envilece*⁷.

En aquest treball només parlarem de les mesures polítiques que tinguin a veure amb el patrimoni per tant deixarem de banda la seva tasca educativa, social i cultural que també fou enorme i molt interessant i que avui en dia encara està pendent d'estudi.

Aleshores en el nostre treball ens centrarem en l'anàlisi de 5 grans línies de feina que desenvoluparen els republicans en quan a la modernització de la ciutat: 1) l'enderrocament de les murades, 2) l'eixample de Palma, 3) la reforma del port, 4) la implantació del ferrocarril, 5) la dotació de nous usos dels espais desamortitzats.

⁷ *El Iris del Pueblo* (3-04-1871) p.2

3.1 L'enderrocament de les murades:

Durant el segle XIX la població va augmentar de manera considerable. Això va provocar que la ciutat de Palma patís un amuntegament que obligà a la població a créixer verticalment a falta d'espai per poder expandir-se. A més aquest augment de població va provocar problemes higiènics. Palma va viure en poc temps dues grans epidèmies, el 1865 i el 1870.

A causa de la manca de salubritat pública que en aquells moments imperaren a Palma les corrents higienistes amb el suport de les veus progressistes promogueren una política higienista. Aquestes veus creien que la falta de salubritat de Palma era culpa de les murades i per això calia enderrocar-les. A més, la demolició d'aquestes permetia el desenvolupament industrial i comercial de Palma i la possibilitat d'expandir-se urbanísticament. Una vegada al poder les forces progressistes de Palma van treballar fermament per aconseguir modernitzar la ciutat.

Abans d'incidir en el tema anem a fer un breu repàs de la història de les murades per tal de comprendre la seva importància històrica i el valor patrimonial que avui en dia li atorguem. Per fer-ho ens hem basat amb un personatge contemporani del moment, l'Arxiduc Lluís Salvador, que el 1882 ens deixà una obra cabdal pels historiadors *Las Baleares descritas por la palabra y el grabado*, d'aquesta obra hem utilitzat la part dedicada a *La ciudad de Palma*.

Les murades de Palma foren construïdes en diferents èpoques. El primer període de construcció segons l'Arxiduc Lluís Salvador correspon en el temps comprès entre els anys 1230 i 1500. Durant aquests període únicament es realitzaren construccions parcials per consolidar o reconstruir el vell recinte àrab, destruït en gran mesura, durant la Conquesta de la ciutat el 1229.

El segon període constructiu començà el 1500. Ja no es tractava d'una reconstrucció, sinó que es va establir un nou pla general de defensa amb les seves línees de circumval·lació i els seus baluards. El 1550 ja s'havien construït alguns baluards i també se'n havien reconstruït d'antics. El 1575 va arribar a Palma l'enginyer italià Jacob Palcaro, conegut com a *Frantin*, que amb la col·laboració d'altres enginyers

espanyols va traçar el pla definitiu de la defensa de la ciutat. El 1580 *Frantin* va ser substituït per el seu germà Jorge.

Les obres prosseguiren amb més lentitud durant els segles XVI i XVII. El 1650 estaven totalment acabades les portes de Santa Catalina, la de Jesús i la porta Pintada. El 1690 es va concloure el revellí de la Porta del Camp. A partir de l'any 1715 i fins a finals del segle XVIII se construïren les cortines i els baluards que miren cap el mar, es a dir la porta del Mar fins el baluard del Moll, aquestes obres no van estar completament acabades fins l'any 1801.

Tota la murada estava construïda a base de marès. L'obra de l'Arxiduc Lluís Salvador a més de la explicació històrica ofereix una descripció en forma de passeig de les diferents portes, baluards, etc. de la murada.

Una vegada feta una visió general del que eren les murades, cal entendre, punt per punt, els motius que portaren al 1873 al seu enderrocament.

3.1.1 Els problemes higiènics de la ciutat:

A mitjan segle XIX diverses epidèmies assolaren en poc temps la població de Palma, el 1865 el còlera arrasava entre els habitants i deixava 2.490 morts i el 1870 arribava procedent de Barcelona la febre groga que suposà un pèrdua de 221 habitants. Aquestes eren situacions intolerables pels republicans ja que eren un col·lectiu de gent molt conscienciada amb les problemàtiques sanitàries, no es d'estranyar que molts polítics republicans o bé demòcrates treballassin en el món de la medicina.

Una prova de la importància que donaven els republicans del consistori palmès a les mesures higièniques la trobem en la seva gestió davant l'assolament de la febre groga a Palma a l'any 1870. El batlle d'aquells moments, Rafel Manera, creà una comissió mixta permanent que s'ocupà de les mesures indispensables per el sanejament del port i de l'observança de la higiene municipal. La Comissió Mixta Permanent de les Juntes Provincial i Municipal de Sanitat estava formada per el president, Rafel Manera, el secretari, Juan Font i els vocals Llorenç Muntaner, Pere Parera, Joaquim Vanrell, Gabriel Martorell, el metge Josep Enseñat i el farmacèutic Pere Antoni Obrador⁸.

Aquesta comissió mixta designà una sèrie de campaments per aïllar i prevenir la població de les possibles pestes o febres que poguessin arribar a l'illa. Els indrets triats foren els castells de Bellver, Sant Carles, el Llatzeret, la fonda de Boria, la Font Santa i els predis de Son Anglada, Son Quint i Son Muntaner⁹.

La inclusió de l'epidèmia de la febre groga en aquest apartat no em de creures que és casual. Aquesta pesta i les mesures per a combatre-la tingueren un pes específic i prou important en el tema de l'enderrocament de les murades. Essent un dels barris més afectats el barri obrer del Puig de Sant Pere, no es d'estranyar que fos la ciutadania de la zona de la parròquia de Santa Creu la que més insistència reclamà la sol·licitació de l'enderrocament de les murades del moll.

⁸ ENSEÑAT, J.; ESCALA, J. *Historia de la fiebre amarilla que se padeció en Palma de Mallorca en 1870*. Palma, 1870. p.37

⁹ ENSEÑAT, J.; ESCALA, J. *Historia de la fiebre amarilla que se padeció en Palma de Mallorca en 1870*. Palma, 1870. p.26-27

El mateix any de la propagació de la febre groga, la Junta Provincial de Sanitat publicà un llibre *Historia de la fiebre amarilla que se padeció en Palma de Mallorca en 1870* els seus autors eren els metges Josep Enseñat i Jaume Escala. En aquest llibre s'explicava la història dels fets i la gestió per part del govern municipal. El llibre no era més que el deixar escrit les conseqüències que pot produir una epidèmia per tal d'evitar caure en els errors passats i aprendre de l'experiència. I no deixa de denotar la centralitat del problema higienista entre els polítics progressistes i republicans d'aquells moments. D'aquesta manera es comprèn prou bé el final de les murades, justificat en aquells moments com a mesura indispensable per a la salubritat de la ciutat i per a que no tornés a produir-se una mortalitat com la que havien deixat per escrit.

3.1.2 Amuntegament de la població i mesures higièniques:

Al llarg del segle XIX fou quan s'anaren creant els barris o nuclis obrers de manera que al voltant de la meitat de segle es configuraren els barris principals: la Soledat, els Hostalets i Santa Catalina.

La proliferació de suburbis i ravals només es pot entendre per la pressió poblacional que s'estava produint en aquells moments. El recinte fortificat constrenyia una població cada vegada més creixent¹⁰, més amuntegada, que d'una manera desordenada s'anà ubicant als voltants de la ciutat, fet que provocà l'aparició de les zones conflictives.¹¹

A partir d'aquí les murades començaren a suposar un greu problema, l'augment de població requeria la necessitat de més espai, problemàtica que es donarà de manera idèntica a altres ciutats de l'Estat Espanyol. Per exemple a Barcelona, ciutat industrial per excel·lència, el 1840 es va plantejar el debat, el mateix que a Palma es plantejarà durant el Sexenni Democràtic. A Barcelona es parlava d'un amuntegament, de malalties socials, del mal estat dels carrers i dels problemes higiènics i d'espai de les vivendes. Precisament en aquestes dates es reclama la demolició de les murades a causa de l'ofegament que senten i pateixen els barcelonins. Al igual que la resta d'Europa, Barcelona vivia en aquests moments de la història, en ple segle XIX, el mateix procés que es donava a totes les ciutats, que començaven a configurar-se com a ciutats capitalistes.

Palma va haver de créixer verticalment atesa la manca d'espai provocat pel recinte fortificat que envoltava la ciutat. En l'obra de Diego Zaforteza sobre la ciutat de Palma quedava prou palesa aquesta idea: *al no ser posible el ensanche de los edificios horizontalmente, crece la ciudad hacia arriba, derivando de estas malas condiciones de*

¹⁰ La població des de 1840 a 1877 havia passat de 40.405 hab. a 58.224 hab. amb un augment del 40%. ESCARTÍN, J.M. *La ciutat amuntegada. Indústria del calçat, desenvolupament urbà i condicions de vida en la Palma contemporània (1840-1949)*. Ed. Documenta Balear. Palma, 2001. p.34.

¹¹ ESCARTÍN, J.M. *La ciutat amuntegada. Indústria del calçat, desenvolupament urbà i condicions de vida en la Palma contemporània (1840-1949)*. Ed. Documenta Balear. Palma, 2001. p.45

*mortalidad excesiva. Se carece de calles anchas, de mercados ventilados, de plazas espaciosas y alcantarillado conveniente*¹².”

L'enginyer Eusebi Estada es va fer ressò d'aquesta problemàtica. Fou en la seva obra cabdal *La ciudad de Palma* publicada a 1892 on posà de manifest el problema de l'augment de població, l'alta mortalitat a causa de la insalubritat i la necessitat de crear una riquesa industrial a Palma. Les seves lletres esdevenen tot un testimoni de les mancances de la ciutat en aquella època: *la población al aumentar en número de habitantes, requería un aumento proporcional en el número de habitaciones, no pudiendo ensancharse horizontalmente, como la higiene y la convenciencia del vecindario requerían, por oponerse a ello al recinto fortificado, se procuró este ensanche verticlamente acumulando pisos sobre pisos*¹³. Però el seu pensament sobre la transformació urbana per millorar Palma ve d'abans de la publicació d'aquesta obra. Eusebi Estada havia iniciat els seus estudis a l'Institut Balear on va tenir excel·lents professors de ciències que l'inculcaren l'estimació per la naturalesa i l'higienisme, com el naturalista Francesc Barceló Combis i Josep Monlau¹⁴ el principal teòric del higienisme a Mallorca i el 1861 passà a Madrid per estudiar la carrera a la selecta i progressista Escuela Especial de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos¹⁵.

Eusebi Estada entenia que per progressar la ciutat havia d'estar lligada al desenvolupament industrial i que s'havia d'organitzar el seu creixement per mitjà d'un pla d'expansió urbana, sense la servitud de les murades, com l'eixample de Cerdà per a Barcelona, amb uns carrers de 30 o 40 metres d'ample i espaiosos patis o jardins a l'interior del quadrat¹⁶.

¹² ZAFORTEZA, D. *La ciudad de Mallorca: ensayo historico-toponimico*. Ajuntament de Palma. Palma, 1987. p.87

¹³ ESTADA, E. *La ciudad de Palma*. Palma, 1892. p.86-87

¹⁴ Josep Monlau era el fill del metge higienista català Pere Felip Monlau. Josep Monlau va venir a Mallorca per donar classes a l'Intitut Balear.

¹⁵ MARCH NOGUERA, J. *Eusebi Estada: un home progressista* dins el I Centenari de l'Enderrocament de les Murades de Palma (1902-2002). Ed. Ajuntament de Palma. Palma, 2004. p.101

¹⁶ SEGUÍ, M. *Transformació urbana i progrés en el pensament d'Eusebi Estada* dins l'obra *La ciudad de Palma*. Eusebi Estada. Ed. Govern de les Illes Balears, Lleonard Muntaner. Palma, 2003. p.28

Estudis contemporanis com el de Juan Fuentes publicat a la revista *Mayurqa* del Departament d'Història i Teoria de les Arts de la UIB, posen de relleu la problemàtica de les murades en el creixement de la ciutat. L'autor considera que les causes de l'enderrocament de les murades foren l'extraordinari creixement de la població i l'intent de facilitar el desenvolupament industrial¹⁷. Apart del fet industrial existia sobretot en aquells moments la preocupació higiènica i social com un dels principals detonants del que fou el primer enderrocament de les murades (1873). Hem de tenir present que feia poc que la ciutat havia patit les epidèmies de la còlera i la febre groga i aquestes malalties eren molts presents entre la població mallorquina que havia vist perdre a un total de 221 habitants. Però òbviament una de les causes també a considerar com a rellevants era el fet de fomentar una indústria forta i moderna a Palma i per fer-ho es necessitava eliminar les murades.

A més els republicans foren un grup polític prou conscienciat de les condicions socials i sanitàries que patia Palma i foren els portadors de la idea de l'enderrocament de les murades a causa de la gran insalubritat dels carrers, cases, etc. de Palma i també portaven a sobre la idea de l'oportunitat que suposaria per a la ciutat l'enderrocament de les murades per desenvolupar-se industrialment.

Quan els republicans arribaren al control de la gestió municipal de Palma dedicaren grans esforços al tema fent una gran campanya propagandística i creant mesures per pal·liar la insalubritat. Una de les mesures més conegudes era la de l'enderrocament de les murades però n'hi havia d'altres prou importants com la del sanejament de la platja de Palma i la reforma del port.

Però no tan sols fou el republicanisme una de les veus cantants en aquesta gestió, sinó que hi havia altres entitats com l'Ateneu Balear que també defensava els postulats de l'enderrocament. L'Ateneu era una entitat cultural i científica formada per gent que pertanyia majoritàriament als cercles progressistes, segons Joan March Noguera l'ambient favorable a l'enderrocament de les murades és indubtable que va néixer dins el primer Ateneu Balear (1862-1873), dins de la Secció de Ciències, sobretot durant el període (1862-1864) que va estar presidida per l'enginyer d'origen holandès Paul Bouvy

¹⁷ FUENTES, J. *La problemática de las murallas en el crecimiento de la "Ciudad de Palma"* a *Mayurqa*, n.17. 1977-78. p.159

(1807-1868), autor d'interessants treballs entorn a les possibilitats de captació d'aigües geològiques a Mallorca i de les formes d'organitzar el proveïment d'aigua de la ciutat de Palma del qual va realitzar un treball per a l'Ajuntament titulat: *Informe sobre la canalización y distribución del agua de la ciudad de Palma* publicat el 1867¹⁸. Alguns dels membres del partit republicà eren socis de l'Ateneu Balear i tenien estrets lligams en quan a la manera d'entendre el progrés, com és el cas del pintor Ricard Anckerman o el qui fou diputat republicà, Antoni Villalonga.

Altres entitats properes als corrents higienistes eren òbviament les capes de les classes mèdiques, farmacèutica i veterinària. Aquests homes de mentalitat higienista foren molt propers al *Colegio Médico Farmacéutico* i a la *Revista Balear de Ciencias Médicas*, tot i que aquestes entitats sorgeixen pocs anys després del període que analitzem cal tenir-les en conta ja que segurament propagaren les idees higienistes abans de la seva organització en la dècada dels 80's.

Aquestes noves corrents presents a Palma en aquest període van néixer precisament a les ciutats industrials d'Anglaterra a la dècada dels 40's. L'alta mortalitat provocada per les malalties infeccioses va conduir a la classe metge a realitzar a nivell internacional, durant el segle, una ampla campanya de conscienciació de l'opinió pública encaminada a transformar les condicions sanitàries de les ciutats, vivendes y costums higièniques dels ciutadans. El seu origen, com ja hem avançat, el trobem a Anglaterra arrel de les denúncies realitzades per Engels de la situació dels anomenats "slums"¹⁹ i la premsa de consciència per part dels científics de les necessàries millores higièniques a realitzar a les ciutats (clavegueram, millora de les instal·lacions de les vivendes, etc.).

A l'Estat Espanyol la situació higiènica no era òptima, hi havia molts de metges que estigueren al corrent de les idees higienistes i de les millores que s'anaven fent a Anglaterra i França, països que serviren de model pels seus estudis. Per exemple a Barcelona la idea de l'enderrocament de les murades neix a 1841, moment en que l'Ajuntament barceloní convoca uns premis per la redacció d'una memòria que posi els

¹⁸MARCH, J. *L'enderrocament de les murades de Palma, un triomf de l'higienisme mallorquí* Dins el Congrés d'Història de la medicina catalana. Pollença. 2002. Vol. 1.

¹⁹ Barris baixos o obrers.

pros i els contres de l'enderrocament de les murades i que n'esmenti els beneficis industrials als que es veuria exposada la ciutat sense murades.

És el metge Pere Felip Monlau el guanyador del treball i al·ludeix especialment al tema higiènic com a motor principal per fer tombar les murades, vet aquí les paraules de Monlau: *La higiene pública aconseja, pues, la demolición total, o por de pronto parcial, de las murallas que ciñen a Barcelona; y una salubridad mayor, un vivir más comodo, fuera la primera ventaja que reportaria la ciudad del derribo por el cual clama el mundo*²⁰. Però no podem deixar de banda el tema del foment de la indústria, ja que com veiem el treball de Monlau també tractava sobre els beneficis que provocaria en la modernització industrial barcelonina.

El 1852, José Font y Mosela, publicava a Barcelona un fulletó, que estava redactat en els mateixos termes de denúncia que usarà Eusebi Estada trenta anys més tard en les seves obres referides a la ciutat de Palma. Font culpa a les murades de l'amuntegament que existeix a la ciutat²¹: *reducida está al estrecho círculo que le fijan sus murallas... levantados hasta terceros y cuartos pisos en aquellas modestas casas que antes no tenían mas que uno o dos; divididos en las modernas en muchas habitaciones pequeños aquellos locales que antes servían para una sola familia y aumentados considerablemente los alquileres...; para poderlos pagar los desgraciados se ven obligados apiñarse en habitaciones pequeñas poco ventiladas.*

A Palma el moviment higienista es difon en bastant de retràs respecte a Europa i l'Estat Espanyol. Haurem d'esperar a la dècada dels 80's moment en que neixen tota una sèrie d'organitzacions mèdiques, revistes de difusió, etc. Però és en aquest període de la història, el Sexenni Democràtic, quan es comença a gestar.

Però no podem creure que les mesures higienistes foren l'únic motiu de l'enderrocament de les murades sense entendre el problema econòmic pel desenvolupament d'una economia nova a Mallorca: l'economia capitalista de base industrial que s'estava gestant arreu d'Europa i que, com les mesures higienistes, també

²⁰ MONLAU, P.F. *Abajo las murallas!!! : memoria sobre las ventajas que reportaria Barcelona, y especialmente su industria, de la demolición de las murallas que circuyen la ciudad.* Barcelona, 1841.

²¹ LADARIA, M.D. *El ensanche de Palma. Planteamiento del tema, problemática, construcción y valoración de un nuevo espacio urbano, 1868-1927.* Ed. Ajuntament de Palma. Palma, 1992. p.35

va arribar a Mallorca essent adoptada la seva implantació pels sectors més liberals del progressisme illenc.

3.1.3 El desenvolupament industrial i l'entrecanc de les murades.

Com dèiem, Palma també contava industrialment amb una sèrie de desavantatges prou considerables a part dels problemes de la salubritat pública i que posaven en el punt de mira les murades.

Palma es trobava amb l'impediment de crear una indústria dins la seva pròpia urbs. El desenvolupament industrial es topà amb un gran obstacle, la llei del 16-9-1856 de les Ordenances Generals de l'Exèrcit que per motius de seguretat i defensa militar feia impossible el desenvolupament de la indústria vora les murades. Segons aquesta llei s'establien el que es coneixen com les *zones polèmiques*, aquestes eren concretament tres zones. La primera zona polèmica s'estenia a 400 metres a partir de les murades i en aquesta franja de terreny estava totalment prohibit qualsevol tipus d'edificació. La segona s'estenia a 400 metres a partir de la primera zona. En ella es podia construir, però l'edifici no podia superar l'altura d'un pis. I la tercera zona polèmica tenia una longitud de 450 metres a partir de la segona. En aquesta la construcció havia de ser de planta baixa, i s'havia d'utilitzar un sistema de murs i pilar molt prim i aposta les parets no podien suportar les vibracions de certs motors industrials²². La normativa de les zones polèmiques no va desaparèixer més que amb la Llei del 7 de maig de 1895²³.

A més de les zones polèmiques altres mesures feien impossible el desenvolupament de la indústria dintre de la ciutat com era el problema de les vibracions de les parets de les cases veïnes a les indústries o bé la prohibició per part de l'Ajuntament de l'establiment de fàbriques que utilitzessin una màquina de vapor poderosa per por a explosions²⁴. No es d'estranyar doncs que la localització industrial de Palma s'iniciés a fora de les murades i naixessin així les barriades industrials de La Soledat, els Hostalets, el Molinar o bé Santa Catalina.

²²FUENTES, J. *La problemàtica de las murallas en el crecimiento de la "Ciudad de Palma"* a Mayurqa, n.17. 1977-78. p.161

²³ CANTARELLAS, C. *La arquitectura mallorquina desde la ilustración a la restauración*. Ed. Institut d'Estudis Balearics Palma, 1981. p.481

²⁴ FUENTES, J. *La problemàtica de las murallas en el crecimiento de la "Ciudad de Palma"* a Mayurqa, n.17. 1977-78. p.161

Lligat amb la legislació de caire militar i defensiva, l'enderrocament de les murades va topar amb un altre impediment: l'oposició per part dels militars, ja que ells consideraven que Palma havia de continuar essent una plaça forta militarment i per això no s'havien d'enderrocar les murades. En un intent de no perdre els privilegis del control de la zona murada, ja que eren els militars eren els qui gestionaven les fortificacions, aquests no estaven disposats a autoritzar la demolició, negant-s'hi rotundament. Tan sols es va poder aconseguir el vist i plau amb la proclamació de la Primera República i la consegüent pujada al capdavant del govern dels republicans.

Però a les causes higienistes i d'expansió industrial se n'afegeixen unes altres de caràcter no tant elitista i intel·lectual, sinó de caire més popular. Alguns sectors socials, pel perjudici que els comportava la murada, també hi feren demandes en contra.

3.1.4 Les demandes populars.

Les corrents higienistes aviat prosperaren a una ciutat plena de mancances: insalubritat pública, pressió demogràfica, problema d'habitatges d'obrers, etc. D'aquesta manera des del primer moment les classes populars, que eren les principals víctimes de l'ofegament que patia Palma, també foren favorables a l'enderrocament.

De fet, és curiós veure com una de les primeres mesures que empren a Palma el govern de la I República és l'enderrocament de les murades per tal satisfer la demanda popular. Segons *El Iris del Pueblo* -òrgan del Partit Republicà Federal- un mes després de que el batlle Rafel Manera anunciés l'arribada de la febre groga: *Muchas personas atribuyen las malas condiciones higienicas de ciertos barrios a la existencia de las murallas de esta capital que impiden la libre circulación del aire. Su derribo es necesario si se quiere que Palma sea una población sana*²⁵. Com veiem, no queda molt clar en aquest moment el sentit de *muchas personas* però amb el que veurem a continuació, pareix que ve a confirmar que era una demanda prou estesa entre la societat.

A més de la qüestió higiènica, la població considerava que les murades havien perdut el seu ús principal, el de la defensa, a causa de la inutilitat estratègica que suposaven davant l'armament modern. Aleshores des de les postures progressistes es creia que les murades eren un element innecessari també per aquest fet. Com hem dit, a Palma l'acorrallament de les murades impedia que la població s'expansionés de manera natural i fou aleshores quan es va veure obligada a créixer en altura tal com van posar de relleu alguns contemporanis de l'època, com per exemple Pere Alcántara Peña, Bartomeu Ferrà, etc. que elaboraren estudis sobre el mal estat de les vivendes obreres. No es d'estranyar doncs que els obrers i les classes populars ciutadanes agafessin com a seva la reivindicació contra les murades.

Un dels primers col·lectius populars que van lluitar per l'enderroc de les murades foren els veïns de la Llotja. La majoria de la seva població era marinera i precisaven sortir de nit de la ciutat quan les murades tancaven les seves portes. Hem de tenir en compte que els pescadors i mariners surten a pescar a altes hores de la nit i el

²⁵ *El Iris del Pueblo* (11-10-1870) p.2

tancament de la porta de la murada dificultava molt el seu treball. Segons Ladaria es per aquesta raó que el llenç de murada d'aquest indret desapareix molt aviat²⁶. A tot això se li ha d'afegir que aquesta zona de Palma fou una de les més afectades per la febre groga, el barri del baluard de Sant Pere fou l'indret de Palma amb més morts. A part també aquesta zona era on es localitzava l'incipient moviment obrer, el qual precisament tenia les seves seus a la Llotja. A més cal tenir present que l'obrerisme durant els primers anys del Sexenni simpatitzava amb el republicanisme. Amb això el que volem dir és que la idea de l'enderrocament de les murades era força present en aquesta barriada i com ja hem dit abans un cop proclamada la Primera República el consistori palmèsà satisfà la demanda popular i s'enderroquen les murades.

²⁶ LADARIA, M.D. *El ensanche de Palma. Planteamiento del tema, problemática, construcción y valoración de un nuevo espacio urbano, 1868-1927*. Ed. Ajuntament de Palma. Palma, 1992. p.69

3.1.5 El procés de demolició: els fets

La demolició de les murades es va sol·licitar des de les institucions per primera vegada l'octubre de 1868 amb l'arribada de la nova etapa política. Un més després de la Revolució de Setembre, segons sol·licitud del regidor del consistori palmesà el Sr. Humbert, s'acordà convidar a la Junta Provisional del Govern per a que acordés l'enderrocament de les murades de la ciutat²⁷. És evident la relació entre el plantejament urbà i la ideologia política del moment.

El maig de 1870 es tornava a insistir en el tema, el batlle de Palma, Rafel Manera, demanà al Govern la demolició del llenç de murada que anava de la porta del Moll fins a les Drassanes com a mesura de salubritat pública i millora per el port²⁸.

L'any definitiu fou el 1872. El metge Jaume Escales i el boticari Gabriel Dalmau van fer arribar una instància a l'Ajuntament de Palma demanant la demolició de les murades. Des del consistori estudiaren la proposta elaborant dos informes sobre aquesta problemàtica, un per part de la Junta de Sanitat i l'altre per part de la Comissió de Foment.

Després dels informes favorables de la Junta de Sanitat i de la Comissió de Foment, el consistori palmesà va decidir cursar la instància presentada pels veïns Jaume Escales i Gabriel Dalmau, relativa al tema. El pas següent que calia donar era comptar amb l'autorització des de les instàncies superiors. Per aquest fet des de la Junta d'Obres del Port, es varen redactar dues cartes al Rei, la primera el novembre de 1872 seguida d'una altra el mateix any, per tal de fer efectiu l'enderrocament²⁹.

El juliol de 1872 la Junta de Sanitat de l'Ajuntament de Palma argumentava el següent per tal de tirar endavant la proposta d'enderrocament de la murada: *a las consideraciones de salud pública han fijado en diferentes ocasiones la atención de los higienistas de esta capital en la impresciable necesidad de sanear los barrios mas*

²⁷ AMP. AH 2155/1 Actes municipals. p.141

²⁸ LLABRÉS BERNAL, J. *Noticias y relaciones historicas de Mallorca*. Tom IV. 1861-1870. p.728

²⁹ A l'apart dedicat al projecte de reforma del port hi farem referència més endavant i reproduïrem la carta que la Junta d'Obres del Port envià a la S.M. suplicant-li la demolició del llenç de murada que anava de la porta nova del moll fins al baluard de les Drassanes.

inmediatos a la parte de la muralla de mar comprendida entre la puerta del muelle y el cuartel de San Pedro [...]. A més la Junta de Sanitat creia que aquest projecte aportaria altres beneficis com el de la posada en valor dels edificis de l'entorn i la realització de les obres del port, així s'aconseguiria posar fi al focus de putrefacció que la ribera de la vora provocava tots els estius³⁰.

A més, feia temps que des de la Junta de Sanitat denunciaven l'estat en que es trobava la platja compresa entre les portes del Moll i de les Drassanes. La manca de salubritat de la platja feia que la població es ves exposada a patir malalties. Els republicans creien que el sanejament de la platja passava per l'enderrocament de les murades: *el saneamiento de la playa podría conseguirse derribandose el lienzo de muralla comprendido entre ambas puertas, relleno con los escombros aquella parte de mar senyalada en el plan general del puerto. Esta reforma que a primera vista parece costosisima, no lo es, si se atiende a que la venda de los terrenos que se ganarian, seria por demás suficiente a cubrir los gastos por ella ocasionados³¹.* Aquest article publicat al diari *El Iris del Pueblo* fou escrit pel republicà Joaquim Quetgles.

Per altra banda la Comissió de Foment apart de fer referència als problemes de la salubritat pública que patia Palma argumentava que l'enderrocament també aportaria un increment de la riquesa i que es donaria major valor a les cases d'aquella zona de la capital³².

Fou durant el govern de la Primera República quan definitivament s'autoritza per via telegràfica l'enderrocament d'una part de la murada marítima compresa entre el carrer de la Marina i la plaça de les Drassanes, satisfent així la demanda formulada pels veïns del barri i institucions conscienciades de la necessitat de prosperitat i progrés.

Segons les cròniques poc va faltar perquè l'aconteixement tingués un tràgic desenllaç. El Capità General no havia rebut cap ordre sobre la concedida autorització, per això va enviar una tropa perquè ho impedís. Finalment es va desfer el malentès i la

³⁰ AMP. FP: 1086/15. 1872.

³¹ *El Iris del Pueblo* (24-06-1872) p.2

³² AMP. FP.1086/15. 1872.

demolició es va realitzar amb rapidesa, implicant la desaparició de la porta del Moll, erigida el 1833³³.

Vet aquí la narració dels fets del dissabte dia 15 de febrer de 1873 feta per Joan Llabrés Bernal³⁴: Quan tot just es va tenir notícia de la nova forma de govern es parlava de que s'anava a enderrocar la murada, projecte no aprovat encara per a la seva demolició, i es va instar al secretari del Govern Civil, D.Mariano de Quintana perquè enviés un telègraf a Madrid demanant a D. Estanislau Figueres, president del Consell de Ministres, permís per a enderrocar el tros de murada del mar, comprès entre el baluard de les Drassanes i el quarter de Cavalleria, en aquesta petició es va adherir la Junta d'Obres del Port.

L'autorització demanada va ser concedida per Estanislau Figueres però faltava el consentiment del ram de Guerra únic competent per a tot el relatiu a fortificacions, el brigadier Villavicencio, encarregat accidentalment de la Capitania General, es va oposar que es destruís part de la defensa de Palma i aleshores va situar durant la matinada les seves tropes a fi d'impedir l'enderrocament. Bona part de la ciutat estava ocupada militarment.

Tota la força militar de Palma estava en el carrer mentre res ocorria entre el poble sorprès de tant desplegament militar, però devers les 10 va començar a comparèixer gent que es dirigia cap a la plaça de Cort, donant vives no se sabia a qui, hissant-se les banderes a l'Ajuntament i a la Diputació: a la Casa Consistorial es va posar la bandera mallorquina sota l'espanyola en senyal de República federal, que tant desitjaven els homes del partit republicà. S'havia rebut telegrama del Govern Provisional autoritzant l'enderrocament de la muralla, que va obtenir la influència del diputat a Corts D.Gabriel Reus. Damunt les 11 una gentada immensa portant banderes amb inscripcions democràtiques i acompanyat de dues bandes de música es va dirigir cap a la Llotja i va començar de seguida la projectada demolició. Fou el batlle popular

³³ A la porta destruïda hi havia una inscripció amb data de 1833 que deia *La Real Junta de Comercio contribuyó generosamente con la cantidad de 900 D. Rigiendo la Monarquía María Cristina de Borbón, Regenadora de la Patria. Siendo Capitán General del Conde de Montenegro, promovedor de esta obra.* ARXIDUC LLUIS SALVADOR. *La ciudad de Palma*. Ed. Ajuntament de Palma. Palma, 1981. p.6

³⁴ LLABRÉS BERNAL, J. *Noticias y relaciones historicas de Mallorca*. Tom V. 1871-1880. p.143-144

qui llençà al terra la primera pedra davant els senyors Mata Dacosta, governador accidental, diputats provincials, regidors i membres destacats del partit.

Durant la tarda nombrosos jornalers van aconseguir destruir un petit tros de la part superior del mur immediat al quarter de la Llonja. Tot es va fer amb el major ordre circumstància que va recomanar l'autoritat col·locant una inscripció que deia "Ordre" en el retrat del difunt propagandista republicà Miguel Quetgles³⁵, el qual en celebració de la festa va ser col·locat en la balconada superior de la Casa Consistorial juntament amb el quadre de l'agermanat Joanot Colom.

Fou dia 17 de desembre de 1873 quan s'acabaren les obres de demolició³⁶ que pretenien embellir i modernitzar la ciutat. Vet aquí un reflex del que n'opinaven els republicans d'*El Iris del Pueblo: nos alegramos de ello, pues así quedará despejado aquel importante punto de tanta vida y circulación. Además la calle de la marina, ganará bastante en belleza y salubridad. Los raquíuticos y estrechos portales que se estan derribando, desdecían en sumo grado de la importancia de la capital de las Baleares*³⁷.

El resta de murada va quedà en peu i la demolició total s'inicià a l'any 1902 i es prolongà fins als anys trenta del segle XX.

Però des de el consistori republicà de Palma durant tot el seu govern no es cansaren de sol·licitar l'enderroc d'altres llenços de murada, per això el febrer de 1873 es va formar una Comissió Especial que tenia com objectiu proposar millores i reformes. Aleshores dita comissió sol·licità la concessió de demolició del llenç de la murada que anava des de la Porta Pintada fins a la de Sant Antoni³⁸. Tot i que feia poc que s'havia aconseguit la demolició del primer llenç de murada, des de l'Ajuntament es creia necessari seguir endavant amb l'enderroc d'altres llenços de murada, en aquest cas el de la Porta Pintada era necessari per poder apropar l'estació de ferrocarril a la ciutat:

³⁵ Fou un dels dirigents del Partit Demòcrata i un dels iniciadors del republicanisme a Mallorca. Durant el Sexenni Democràtic tingué un gran pes polític i social.

³⁶ LLABRÉS BERNAL, J. *Noticias y relaciones historicas de Mallorca*. Tom V. 1871-1880. p.206

³⁷ *El Iris del Pueblo* (9-05-1873) p.2

³⁸ AMP. AH 2156/3. *Actes Municipals*. 18-02-1873.

*después del lienzo inmediato al Puerto el que exige mas imperiosamente el ser derribado es la cortina de la Puerta Pintada terraplenando una parte del foso para dejar que la estación de ferrocarril, que está destinado a ser el alma de Mallorca, se establezca casi dentro el casco de población y no fuera*³⁹.

Igualment, dia 19 de febrer de 1873, la Comissió Provincial demanava al govern de la República que concedís la autorització per la demolició d'aquest llenç de murada. Segons la Comissió, integrada per Antoni Marroig, Taltavull i Servera, l'enderrocament del llenç comprés entre la Porta Pintada i la de Sant Antoni suposaria un be pel país que facilitaria l'eixample d'un barri que l'acumulació de fàbriques i l'augment de població l'havien convertit en un focus d'insalubritat i també s'evitaria que l'estació de ferrocarril es tingués que construir en un lloc allunyat del centre del comerç de Palma⁴⁰.

Dies després foren els veïns del raval de Santa Catalina els qui sol·licitaven a l'Ajuntament que demanés al Govern de la República l'autorització per enderrocar el llenç de murada que anava del Baluard de Sant Pere a la Porta de Santa Catalina⁴¹.

Això denota el ressò i l'efervescència social entorn al problema de les murades, les qual eren vistes com les culpables de tots els mals. Igualment el republicà Ignasi Vidal va recomanar a la Comissió de Foment que estudiés la manera de com aconseguir des de l'Ajuntament la desaparició de les zones militars considerades com un obstacle per l'eixample i les condicions higièniques de la població palmesana⁴². Els militars van ser un col·lectiu que feren front a la demanda popular i que veien en reticències la voluntat d'enderrocar les murades, ells creien que sí que s'havien de conservar les murades perquè eren encara útils per la defensa de Mallorca.

Pels republicans l'enderrocament va suposar el triomf d'un dels seus principals objectius, però tot i aquest triomf el republicanisme mai va acabar de satisfer les promeses i demandes del poble, com per exemple l'abolició les quintes per culpa de les guerres que va haver d'afrontar. Poc a poc el govern republicà s'anà deteriorant i

³⁹ *El Iris del Pueblo* (18-02-1873) p.2

⁴⁰ AGCM. *Actes de la Comissió Provincial*, p.23 (1873-1874)

⁴¹ AMP. AH2156/3. *Actes Municipals*. 21-02-1873.

⁴² AMP. AH2156/3. *Actes Municipals*. 19-09-1873.

perdent el seu suport fins que va tenir lloc cop d'estat de Pavía que acabà amb la República.

3.2. L'eixample: el raval de Santa Catalina.

La primera vegada que es va començar a pensar amb la necessitat de realitzar un pla d'urbanisme que regulés el creixement de la ciutat de Palma fou el 1868, any de la revolució. Va ser dut a terme per Pere d'Alcántara Peña arrel de la mala situació higiènica i sanitària que posà de manifest l'epidèmia de còlera de 1865. Aquesta epidèmia suposà un cop fort entre la població palmesana que va veure que de les 3.535 persones que moriren el 1865 unes 2.175 ho feren de còlera⁴³.

El mateix Pere Alcántara Peña el 1859 ja havia presentat un plànol topogràfic de la ciutat d'intramurs i va suggerir per primera vegada la necessitat de realitzar un eixample de la població⁴⁴. Amb els efectes de les epidèmies el seu suggeriment va prendre més força i va comptar amb més partidaris, sobretot dels sectors més progressistes.

La Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País (SEMAP) també un any després de la còlera va posar de manifest la necessitat de crear un eixample a la ciutat. D'aquest fet ens queda el testimoni d'una carta de la SEMAP dirigida al marquès de la Sènia en la qual exposen el següent: *se tienen que levantar viviendas modestas donde puedan albergarse a reducido coste [els obrers], interesadas también las industrias que por su naturaleza no pueden ser ejercidas dentro del recinto de las poblaciones, en establecerse cerca de ellas: interesada sobre todo la salud pública, que exige la adopción de medidas higiénicas entre las cuales figura en el ensanche de población que desde el año 1866 viene realizándose, todo obstáculo a la continuación es un mal grave*⁴⁵. L'estat de salubritat pública era una qüestió a la qual s'havia de posar fre i va ser on moltes entitats i molts de polítics progressistes hi van dedicar més energia, també veiem com no es pot deslligar el tema de la demolició de les murades amb el tema higiènic. No és casual que sigui una entitat econòmica i lliberal com la SEMAP que demani aquestes mesures ja que les conseqüències havien de ser positives per al

⁴³ LADARIA, M.D. *El ensanche de Palma. Planteamiento del tema, problemática, construcción y valoración de un nuevo espacio urbano, 1868-1927*. Ed. Ajuntament de Palma. Palma, 1992. p.19

⁴⁴ LADARIA, M.D. *El ensanche de Palma. Planteamiento del tema, problemática, construcción y valoración de un nuevo espacio urbano, 1868-1927*. Ed. Ajuntament de Palma. Palma, 1992. p.69

⁴⁵ ARM. (SEMAP). *Expedientes caja 33/21. Ensanche de Palma*.

desenvolupament industrial. D'aquesta manera tornam a la tesi que venim sostenint des del principi: aquestes mesures responien a la vegada a mesures higienistes i a mesures d'implantació d'una economia de base industrial i capitalista.

El dia 2 de desembre de 1868 fou quan l'Ajuntament de Palma va aprovar l'avantprojecte per l'eixample del barri de Santa Catalina, i el 23 de maig de 1869 el Govern concedia el vist i plau del tan desitjat eixample del raval de Santa Catalina.

Els republicans no s'acontentaren només amb la construcció del raval de Santa Catalina sinó que també lluitaren perquè a Palma es construís un eixample més extens. Vet aquí el que opinaven en plena República: *Rota la maldita argolla de piedra, llamada muralla, que oprimia el cuello de esta ciudad, es hora de que se piense en su ensanche necesario y por todos pedido. Las murallas solo han desaparecido en una mínima parte, gracias al reaccionarismo militar que hoy aun por desgracia todo lo inficiona, pero entrevemos el no lejano dia en que desaparezca por completo [...]. Si se deja al egoísmo privado hacer lo que mejor se le antoje cuando caigan las murallas y con ellas la zona polémica al son de las trompetas del progreso [...] resultará un aborto monstruoso como el del barrio de Bellver o el Molinar [...] pero si el Ayuntamiento tiene de antemano el justo y racional plano de ensanche se reproducirá lo que en Santa Catalina cuyas nuevas edificaciones, calles y plazas anchas y rectas pueden competir con las de los pueblos mas adelantados, beneficiando de consumo al individuo y a la colectividad. [...] Que el ensanche de Palma és útil y hasta necesario solo podrán negarlo algunos propietarios de intramuros que teman ver disminuidas sus rentas. [...] No teman los que tengan propiedades que aquellas disminuyan de precio, pues la experiencia a demostrado lo contrario en todos los pueblos modernamente ensanchados porque la población aumenta a medida que aumentan los medios de vivir, y Palma con su ensanche, con el nuevo puerto, con el ferrocarril y con la independencia de Baleares (que es nuestra bella aspiración) aumentarán sus habitantes de manera prodigiosa. [...] Vean todos como el ensanche no puede originar baja alguna en el valor de determinadas propiedades y si por el contrario aumentar el de otras, el número de terratenientes, la riqueza pública, la población, el trabajo de los alfareros, herreros, albañiles, carpinteros, etc. y el bienestar moral y material de*

*muchos no a costa de los demás sino en virtud de nuevas creaciones*⁴⁶. Com veiem els republicans seguiren demanant més en favor de l'eixample. S'havia aconseguit iniciar l'eixample de Santa Catalina, s'havia aconseguit enderrocar el llenç de la murada del mar i ara es demanava un vertader eixample. La higiene pública juntament amb l'impuls de la indústria seguien essent un dels principals motius per realitzar un eixample. També s'observa que una de les coses que més preocupava a la població era el valor dels nous terrenys i de les propietats d'intramurs. L'especulació era previsible i per això els republicans federals intransigents del setmanari *El Canton Balear* van proposar crear una societat que s'encarregués de gestionar les ventes per tal d'evitar l'especulació. Els intransigents d'aquest setmanari posaren com exemple que fos el *Crèdit Balear* l'encarregat de la gestió.

No podem deixar de comentar les conseqüències especulatives lògiques que sorgeixen de qualsevol pla urbanístic, i més en casos com aquests, on la desaparició de les murades, que alliberava i feia construïble tot el perímetre que abans era considerat com a zones polèmiques, i la nova planificació urbanística de barriades extramurs amb possibilitat edificadora d'indústries que tenien grans problemes si haguessin de construir-se intramurs pel tema dels motors i de l'espai, tot això va provocar un gran moviment especulatiu que des de files republicanes contemplaren: idearen un sistema que publicaren al seu setmanari. S'ha de tenir en compte que aquesta revalorització del sòl podria ser un altre dels factors que dugueren a emprendre aquestes mesures. Només podria confirmar aquesta hipòtesi especulativa un estudi rigorós de qui, com i quant va adquirir les parcel·les que a partir d'aquell moment eren urbanitzables. Però no es aventurat el pensar que foren els sectors de la burgesia més benestant els que aconseguiren enriquir-se amb aquests nous canvis, tot i que no ho podem demostrar amb dades concretes.

El projecte d'eixample total, en el qual volien que s'enderroquessin totes les murades, no es va veure complert a causa de la curta durada de la República. Amb l'eufòria de la República ells creien que tot era possible: *Dejad que pasen algunos años mas y el ensanche total y la desaparición completa de las murallas será un hecho. Mas fuerte parecia la monarquia y cayó como cae todo lo que está contrapuesto con la*

⁴⁶ *El Canton Balear* (15-06-1873) p.1

*moral y con el derecho que flotan siempre y llegan al puerto de salvación aun en las mas deshechas borrascas*⁴⁷.

La idea d'un eixample total no es durà a terme fins a finals del segle XIX, quan el 1896 es durà a concurs el projecte de l'eixample, però és a partir del 1868 que es va formar part del debat teòric. Finalment, i després de molts debats, no fou fins al 1901 que es va concedir el pla d'eixample a l'enginyer Bernat Calvet.

Pel que fa a l'eixample de Santa Catalina hem dit que el 1869 va ser aprovada la gestió de l'eixample. La formació del plànol va córrer a càrrec de Pere d'Alcántara Peña amb la col·laboració del l'arquitecte Antoni Sureda⁴⁸.

Els límits del projecte del barri de Santa Catalina eren els carrers avui denominats Juan Crespí i Indústria. Comprenia 79 illetes disposades en base a un sistema ortogonal amb una única plaça –denominada després del Progrés– de proporcions quadrangulars en posició central. L'amplada fixada per la xarxa viària oscil·lava entre els 12 i 14 metres⁴⁹.

Segons la historiadora de l'art Catalina Cantarellas, l'eixample de Santa Catalina fou en principi un projecte ambiciós però la seva eficàcia es qüestionable tan a nivell d'urbanisme com d'infraestructures⁵⁰. El municipi tenia la tasca d'establir la xarxa de clavegueram, la construcció dels carrers i demés serveis públics però sembla que, tal com posa de manifest Bartomeu Ferrà el 1891, la majoria de cases estaven en males condicions tal com ho estaven les antigues del carrer Sant Magí⁵¹.

Com hem dit, l'especulació fou immediata a l'aprovació de l'eixample. Els solars deixaren de ser rurals i de poc valor per adquirir la categoria d'urbans. Molts

⁴⁷ *El Canton Balear* (15-06-1873) p.2

⁴⁸ CANTARELLAS, C. *La arquitectura mallorquina desde la ilustración a la restauración*. Ed. Institut d'Estudis Baleàrics Palma, 1981. p.482

⁴⁹ CANTARELLAS, C. *La arquitectura mallorquina desde la ilustración a la restauración*. Ed. Institut d'Estudis Baleàrics Palma, 1981. p.482

⁵⁰ CANTARELLAS, C. *La arquitectura mallorquina desde la ilustración a la restauración*. Ed. Institut d'Estudis Baleàrics Palma, 1981. p.483

⁵¹ FERRÀ, B. *El ensanche de Palma* al BSAL (1891-1892). Tom IV.

individus van poder accedir a la possessió d'una casa, però les condicions higièniques eren bastant deficitàries, fet que ja partia de l'estat de la infraestructura urbana⁵². Tot i que, com ja hem vist, els republicans consideraven que aquest eixample era tot un exemple de com s'havien de fer les coses, segurament no es tractava més que de fer propaganda de la seva gestió política.

En definitiva aquest procés urbanístic es va realitzar d'una manera anàrquica i desordenada. La manca de disposicions legals va provocar l'actuació de nombrosos especuladors, que sense l'auxili de tècnics competents construïren vivendes que no reunien les mínimes condicions d'habitabilitat. Les conseqüències de tot això va ser l'aparició d'un raval on regnava el desordre urbanístic, sanitari i higiènic⁵³.

Amb tot, tot i no parlar estrictament de mesures que afectaren a elements patrimonials significatius, la construcció de l'eixample de Santa Catalina no va ser més que una altre mesura de modernització fomentada pels republicans i que va anar lligada estretament amb la voluntat d'enderrocament de les murades i la planificació urbanística de la ciutat per tal de fer-la industrialment més potent i higiènicament més sostenible. Però no acabaren aquí les mesures del planejament de la ciutat fetes en aquests moments. Cal parlar també de la reforma del port o de la implantació del ferrocarril per abastar tota la grandesa de les reformes modernitzadores portades a terme pels republicans.

⁵² CANTARELLAS, C. *La arquitectura mallorquina desde la ilustración a la restauración*. Ed. Institut d'Estudis Baleàrics Palma, 1981. p.484

⁵³ ESCARTÍN, J.M. *La ciutat amuntegada. Indústria del calçat, desenvolupament urbà i condicions de vida en la Palma Contemporània (1840-1940)*. Ed.Documenta Balear. Palma, 2001. p.268

3.3 Reforma del port.

Abans d'aprofundir amb la reforma duta a terme en el port anem a fer una petita pinzellada sobre la seva història. El port de Palma estava, i segueix estant, situat al Sud de la ciutat i el seu moll més important seguia la direcció Sud-est començant precisament enfront del que era la porta principal de la ciutat. Aquest moll tenia un dic de forma triangular sobre el qual s'assentaven els edificis de Sanitat i el de la Capitania del port. L'antic moll fou construït en el segle XIV. El 1809 gràcies a les demandes de la Junta de Comerç i de la SEMAP fou prolongat 600 metres més. Durant el Sexenni Democràtic van tenir lloc les obres de reforma de l'enginyer Emili Pou, aleshores el que es va fer fou engrandir el port per disposar de més espai per l'amarrament de bucs i millorar la protecció del port interior dels temporals. L'inici del moll estava empedrat i s'hi trobava una espècie de plaça on hi ha ubicada la peixateria i a continuació hi havia una sèrie de barracons de fusta on hi havia diferents tipus d'establiments com barbers, taverners, tendes nàutiques, etc. Un cop establert el ferrocarril a Palma hi hagué també un tramvia que passava pel moll, aquest transportava mercaderies i travessava tota la ciutat. A la prolongació del moll es van instal·lar amarraments nous de ferro,⁵⁴ creixia així l'espai d'amarraments del port.

Anem a veure com va sorgir aquesta reforma i el perquè de tot plegat.

⁵⁴ ARXIDUC LLUÍS SALVADOR. *La ciudad de Palma*. Ed. Ajuntament de Palma. Palma, 1981. p.250-251

3.3.1 El procés de reforma del port:

El novembre de 1869 la Diputació Provincial va convocar una reunió amb els comerciants i naviliers per tal d'acordar el tema de les "tan necessàries" obres del port. La reunió estava encapçalada pel vicepresident de la diputació Josep Rosich, polític progressista. Es va crear una comissió mixta de la qual hi formaren part Pablo Sorá, José Casas, Bartolomé Pieres i Ignasi Fuster tots ells provinents del comerç; per part de la Junta d'Agricultura, Indústria i Comerç hi feren part en Llorenç Vicens i n'Agustí Frau; per part de l'Ajuntament hi havia en Lluís Salas i en Gabriel Alzamora; i per part de la Diputació Provincial: Miquel Amer i el mateix Josep Rosich. Ells eren els elegits per modernitzar el port de Palma⁵⁵.

El 1871 s'aprovava pel Ministeri de Foment entre els diversos projectes de millora i ampliació del port, el de l'enginyer Emili Pou Bonet. Emili Pou era un enginyer de camins, canals i ports que al 1868 havia estat nomenat com a enginyer d'Obres Públiques de Balears i va ser l'encarregat de realitzar la prolongació del moll nou del port de Palma, així com també realitzà millores en el port d'Eivissa. Va publicar una obra en referència al projecte del port titulada *Proyecto de mejora del puerto de Palma* (1871) per la qual va obtenir una medalla d'or a l'Exposició Universal de Barcelona (1888)⁵⁶.

El 1872 es creava la Junta d'Obres del Port que seria l'encarregada de gestionar i executar les obres. La Junta estava composta pel Governador, el seu president, el que serà senador durant la República, Josep Rosich; el diputat provincial Juan Massanet Ochando; el regidor republicà Joaquim Quetgles; el vocal de la Junta d'Agricultura Indústria i Comerç Agustí Frau; el comerciant Bartomeu Pieras; els naviliers Bernat Canet i Juan Bosch i Ferrer; el propietari Josep Quint Zaforteza; el Comte d'Aiamans; l'enginyer d'Obres Públiques; i el Comandant Militar de Marina⁵⁷. En aquesta

⁵⁵ LLABRÉS BERNAL, J. *Noticias y relaciones historicas de Mallorca*. Tom IV. 1861-1870. p.676

⁵⁶ JIMÉNEZ, D. *Emili Pou Bonet* a la Gran Enciclopèdia de Mallorca. Tom 13. Ed. Promomallorca. Inca, 1989. p.408

⁵⁷ LLABRÉS BERNAL, J. *Noticias y relaciones historicas de Mallorca*. Tom V. 1871-1880. p.108-109

composició hi hagué alguns canvis, almenys durant la República, la Diputació elegí al republicà Juan Pericàs com a membre de la Junta de les Obres del Port⁵⁸.

Altres polítics progressistes que treballaren fermament en el projecte del port tenim als diputats per part de la coalició republicana radical Pascual, Villalonga, Vidal, Fiol i Quintana i per suposat la de Gabriel Reus des de l'Assemblea Republicana⁵⁹.

És curiós com fou precisament la Junta d'Obres del Port la que va realitzar la sol·licitud d'enderrocament de llenç de murada que anava de la porta nova del Moll fins al baluard de les drassanes. La desaparició de les murades era considerat un obstacle per aconseguir la prosperitat econòmica i en el port de Palma es tenia projectada tota una reforma que derivaria cap a la millorar del comerç, la indústria i la xarxa de comunicacions. No és casual que en la Junta d'Obres del Port hi hagués representació dels comerciants en la figura de Bartomeu Pieras. Tot es feia en vistes a l'impuls econòmic de la ciutat a través de la millora de les comunicacions i els espais.

Poc temps després de crear-se la Junta d'Obres del Port, el 30 de novembre de 1872, es dirigí a la majestat el rei Amadeu I i li suplicà que autoritzés la demolició de dit llenç de murada: *expone que la base principal de la futura riqueza y prosperidad de esta provincia es la realización de las obras de engrandecimiento y mejora de dicho puerto. El Gobierno de V.M. conoce los grandes sacrificios que el país va a imponerse para el logro tan importante objecto [...]. El proyecto de las obras aprobado por Real Orden de 2 de marzo de 1871 cuenta como una de las principales el muelle de la muralla y un ancho terraplen sobre el cual podrá formarse el mejor barrio de Palma y cuyos solares adquirirán un valor tan exercido que a juicio de las personas unas competentes podrán suministrar [...]. Mas para la completa realización del pensamiento existe un obstáculo sin cuya remoción nunca Palma podrá salir del molde que la oprime impidiendo su desarrollo, su ocupar el puerto a que legítimament puede aspirar y a que la llaman la gran vitalidad de su comercio y de su naciente industria.* L'obstacle al que fa referència la carta de la Junta d'Obres del Port al Rei Amadeu de Savoia no es altre que el llenç de murada abans anomenat. Els arguments que utilitzen per convèncer de la seva demolició és el de la inutilitat defensiva, la insalubritat de les

⁵⁸ *El Iris del Pueblo* (1-11-1873) p.3

⁵⁹ *El Iris del Pueblo* (8-03-1873) p.3

aigües de la platja, la qual provoca mortíferes malalties i que necessitava sanejar. Acaben la carta de la següent manera: *suplica previos el expediente e informes convenientes, otorgándole la gracia de autorizarla para que previo el necesario saneamiento de la playa proceda al derribo de la indicada [...]. Favor que no duda alcanzar de la conocida benevolencia de V.M. cuya vida guarde el cielo para bien de la Monarquía.*

Els membres de la Junta que signen la carta són Mariano de Quintana, important polític progressista i president de la SEMAP en aquells anys; els naviliers Juan Bosch Ferrer i Bartolomé Pieras; Juan Pericàs, republicà; Agustí Frau de la Junta d'Agricultura, Indústria i Comerç; Joaquim Quetgles, destacat republicà que en aquells moments era regidor; J.Quint Zaforteza i Emili Pou.⁶⁰ Com podem observar l'enderrocament de les murades no es pot deslligar de qualsevol acte de progrés que van emprendre els republicans.

Un altre cop la SEMAP va donar suport a la Junta d'Obres del Port. Aquesta vegada la SEMAP envià una carta al Governador Civil en la qual l'indicava que prenguéss part d'aquest projecte: *estima de alta conveniencia que Usted se sirva prestar la petición, todo el influyente y legitima apoyo de su autoridad*⁶¹.

Durant la Primera República fou el moment idoni per intentar pal·liar el problema de les aigües de la platja de Palma. Fou la Junta Municipal de Sanitat de l'Ajuntament Popular la qui es reuní amb la Junta Provincial de Sanitat i la Junta d'Obres del Port per tal de tractar el desviament del clavegueram que s'abocava a la platja de la murada. Aquest fet va ser reconegut com a una mesura urgent que calia resoldre de manera immediata. Aleshores el batlle popular de Palma, Emili Pascual, el dia 9 de maig de 1873, acordà juntament amb les altres Juntes reunides el següent: *que se dicten las medidas oportunas para el saneamiento de la playa del puerto destinando una brigada a la extracción de las materias putridas bajo la dirección facultativa de dicha Junta Local de Sanidad*⁶². Tot seguit, el 12 de maig de 1873, la Junta Municipal

⁶⁰ ARM (SEMAP) Caja 33/11. *Mejoras en el puerto de Palma*. 30-11-1872.

⁶¹ ARM (SEMAP). *Caja 33/21. Ensanche de Palma*. Carta del 4-12-1872

⁶² AMP. *FP 1086/15*.

de Sanitat va destinar una brigada d'homes per tal de sanejar la platja del port⁶³. Per realitzar dita operació la Junta Municipal de Sanitat va sol·licitar una llanxa a la Capitania General⁶⁴.

Com veiem fou durant el mandat de la Primera República quan es dugueren a terme els projectes que s'havien anat formulant durant aquell curt període de democràcia.

Finalment, el 8 de març de 1873 el republicà Gabriel Reus envià un telegrama des de Madrid informant de la aprovació del projecte de les obres del port. El projecte de modernització del moll havia estat aprovat, ara només restava que les obres s'iniciessin, cosa que succeí el mes de maig de 1873⁶⁵.

L'inici de les obres, i per tant la consumació de la seva aspiració modernitzadora, suposà una satisfacció prou important. El veure que eren capaços de portar endavant una reforma d'aquesta envergadura suposava una victòria del progrés.

⁶³ AMP. AH2156/3. *Actes municipals*. 12-05-1873.

⁶⁴ AMP. FP 1086/15

⁶⁵ *El Iris del Pueblo* (8-03-1873) p.3

3.4 La instauració del ferrocarril.

La construcció del ferrocarril fou una d'aquestes mesures per intentar la modernització social i econòmica que impulsaren els sectors progressistes en aquells moments, heretada de temps enrere, del Bienni Progressista.

Els antecedents a la construcció del ferrocarril a Mallorca el trobem el 1856 quan l'enginyer holandès Paul Bouvy realitzà un estudi titulat: *Programa de un camino de hierro de tercera clase entre Palma, Inca, Manacor y Felanitx*. Paul Bouvy, com ja hem vist anteriorment, va ser també l'impulsor de la canalització de les aigües de Palma⁶⁶.

Va ser durant el Sexenni Democràtic el moment en que s'emprendria seriosament l'establiment del ferrocarril a Mallorca gràcies a la favorable conjuntura política.

L'any 1872 es va constituir la Junta de Ferrocarriles de Mallorca, promotora de la primera línia Palma-Inca. Eusebi Estada va redactar un avantprojecte per a l'estació d'extramurs de la ciutat. La ubicació sols es pot valorar recordant l'existència d'una normativa militar que prohibia edificar a la vora de les murades. De totes maneres, com ja hem vist a l'apart de les murades, durant la I República l'Ajuntament de Palma va intentar eliminar el llenç de murada que anava de la Porta Pinta a la Porta de Sant Antoni que era on es volia projectar la ubicació de l'estació. L'objectiu era tenir el tren el més proper possible de la ciutat i per fer-ho hi havia un gran entrebanc: l'existència de les murades.

Fou el 10 de juny de 1872 quan quedà constituïda legalment la Societat Anònima del Ferrocarril de Mallorca. La Junta de Govern estava composta per els següents membres: el Sr. Comte de Montenegro; D. Antoni Montis Boneo, marquès de la Bastida; D. Juan Bautista Socies i Oliver; D. Eusebi Estada i Sureda; D. Damià Bernat i Capó; D. Pere Sans i Serra; D. Francisco Manuel de los Herreros; D. Gaietà Socies; i D. José de Cáceres i Aguirre. Com a suplents trobem a D. Juan Sureda i Villalonga i a D. Jordi de Sant Simó i de Montaner, marquès del Reguer. La Comissió

⁶⁶ LADARIA, D.; MUNTANER, A. *Paul Bouvy* a la Gran Enciclopèdia de Mallorca. Tom 2. Ed. Promomallorca. Inca, 1989. p.238

inspectora quedà composta per D. Juan Palou y Coll, D. Miquel Rico, D. Agustí Frau i D. Miquel Fluxà⁶⁷. Entre aquests destaquen sobretots els personatges provinents de la noblesa i personatges del món intel·lectual i progressista com per exemple el director de l'Institut Balear, Francisco Manuel de los Herreros o bé el president de l'Ateneu Balear, Juan Palou i Coll.

Durant el govern de la República el diputat Gabriel Reus treballà intensament per tal de fer arribar el ferrocarril a Mallorca. Els republicans d'*El Iris del Pueblo* dedicaren unes paraules d'agraïment cap a la tasca desenvolupada per Reus a Madrid: *en la tarde de ayer recibióse un telegrama de G. Reus, diciendo que quedaba aprobado el proyecto de exención de derechos sobre el material para el ferrocarril de Mallorca. No podemos menos de elogiar el celo y actividad desplegados por el G.Reus en la Asamblea Republicana, en cuanto a estas islas se refiere*⁶⁸.

Durant la Primera República els governants republicans treballaren en la implantació d'una xarxa ferroviària a l'illa, que cada cop anava estenent-se més: *el Ferrocarril de Mallorca va adelantado en su construcción del modo mas satisfactorio que podia esperarse. Además de tener casi ultimados sus trabajos de expropiación de terrenos, siguen adelantando los de esplanación con bastante rapidez, anunciándose además para el dia 15 del próximo setiembre la subhasta para la construcción del edificio de viajeros, anden y cisterna de la estación de Santa Maria. Esta tambien nombrada la Comisión que va a pasar al extranjero para contractar y vigilar la construcción del material de traviesas, vagones, coches y demás, de modo que a seguir la presente actividad, tenemos el convencimiento que el próximo año podrá en efecto inaugurarse nuestro ferrocarril*⁶⁹. Dita Comissió va partí l'octubre de 1873 cap a Anglaterra i estava encapçalada per l'enginyer Eusebi Estada i el maquinista Antoni Anckerman⁷⁰.

⁶⁷ LLABRÉS BERNAL, J. *Noticias y relaciones historicas de Mallorca*. Tom IV. 1861-1870. p.94

⁶⁸ *El Iris del Pueblo* (14-03-1873) p.2

⁶⁹ *El Iris del Pueblo* (29-08-1873) p.3

⁷⁰ LLABRÉS BERNAL, J. *Noticias y relaciones historicas de Mallorca*. Tom V. 1871-1880. p.196

Paral·lelament a la implantació del ferrocarril s'estava estudiant on ubicar l'estació. L'opció principal era ubicar-la enfront de la porta Pintada. Per això, com ja hem vist, poc després del primer enderrocament de les murades es va sol·licitar la demolició del llenç de murada que anava de la porta Pintada a la porta de Sant Antoni. L'Ajuntament popular de Palma va sol·licitar que es declarés d'utilitat pública la construcció de l'estació de Palma en dita ubicació⁷¹. El motiu principal era que l'estació estaria situada en un lloc més cèntric de la ciutat, més a prop dels comerços, serveis, administració, etc.

El 1874, durant el govern provisional del General Serrano, també es parlava d'instaurar un tramvia. L'Ajuntament de Palma va autoritzar a Carles E. Denger perquè estudiés l'establiment d'una línia de tramvia entre l'estació de ferrocarril fins al port de Palma⁷².

Finalment el ferrocarril no es va poder inaugurar el 1874 tal i com es tenia previst, sinó que ja fou durant la Restauració que s'acabà d'enllestir el ferrocarril. La inauguració del ferrocarril a Mallorca, el dia 24 de febrer de 1875, fou un gran esdeveniment. Arribava a l'illa el mitjà de transport característic de l'era industrial, de la modernització econòmica. El tren uní, en uns primers moments, Palma amb Inca. En els anys posteriors s'afegiren a la xarxa ferroviària alguns dels municipis més dinàmics des del punt de vista econòmic. El tren tampoc tardà a connectar-se amb el port. Així, s'anava completant l'articulació del mercat interior. El ferrocarril permeté traslladar de manera molt més àgil i ràpida les produccions agrícoles i industrials de les distintes comarques mallorquines amb els objectius clars de ser distribuïdes per tota la geografia illenca i de ser expedides cap als mercats exteriors a través del port de Palma⁷³.

⁷¹ AMP. FP 1090/8 (1873)

⁷² AMP. FP 1094/9 (1874)

⁷³ ESCARTÍN, J.M. *La ciutat amuntegada. Indústria del calçat, desenvolupament urbà i condicions de vida en la Palma contemporània (1840-1940)*. Ed. Documenta Balear. Palma, 2001. P.51

3.5 Espais desamortitzats.

Els valors del progrés i llibertat esdevingueren els símbols del moviment lliberal. Aquest moviment, al llarg del segle XIX, va incidir amb força a Mallorca al igual que a la resta de l'Estat Espanyol. En les diferents etapes de govern lliberal hi hagué grans canvis en quant al patrimoni. Les desamortitzacions realitzades els anys 1836 i 1855 suposaren el canvi de mans d'un patrimoni religiós que deixava de ser de l'Església i passava a mans privades o de l'Estat. Aquest fet feu que la ciutat es ves alterada per la creació de nous espais urbans.

L'inici de la reconversió urbanística de la ciutat va generar una tensió important entre la necessitat de dotar-la de serveis, equipaments i espais públics. I aquests espais desamortitzats eren el lloc idoni per a la dotació d'aquests serveis. Encara que hem de tenir en compte que també foren comprats per la burgesia ciutadana per tal d'instal·lar-hi els seus negocis i ampliar el seu capital immoble.

Durant el Sexenni Democràtic, tot i que venia de temps enrere, la ciutat de Palma sofrí transformacions profundes. Es produí un procés de laïcització i de modernització, desaparegueren monestirs i oratoris que majoritàriament es transformaren en espais públics. Des de l'inici del període revolucionari el govern provincial va dictaminar la supressió dels convents de monges. Dita supressió no es va dur endavant tot i el reclam dels republicans: *varias y repetidas veces nos hemos ocupado de la supresión de la mitad de los conventos de monjas decretada por el gobierno provisional y que sin embargo hasta el presente, en esta provincia, queda sin cumplir. Creimos que la subida al poder de los radicales, seria una garantia, para que dicho decreto obtuviera el debido cumplimiento, pero hasta hoy nada nos viene a demostrar, que siquiera se piense en hacer algo en este sentido*⁷⁴.

Aleshores la venda de convents, monestirs, hospitals, subministrà abundants solars, a vegades fins i tot es demolien i donaven lloc a l'obertura de nous carrers i places. Amb la consegüent pèrdua d'edificis que avui en dia podríem catalogar de bens patrimonials. En quan als edificis que es van conservar, alguns foren adquirits per mans privades i altres es conservaren en mans públiques i s'utilitzaren per albergar

⁷⁴ *El Iris del Pueblo* (4-07-1872) p.2

institucions i serveis: ajuntaments, escoles, instituts provincials, diputacions, hospitals, jutjats, presons, museus, quarters, facultats, etc.

Anem a conèixer els usos que es donaren a diferents espais que des de 1836 havien estat desamortitzats. Els polítics mallorquins s'interessaren en posar en ús distints convents de la ciutat. Tot per un interès pel canvi urbà, per la dotació de serveis i l'execució d'una política laïcitzant.

Dia 2 de novembre de 1869 començava la demolició del ruïnós convent dels Socors on hi participaren una brigada de 50 homes. En aquell indret es projectà la construcció d'un forn per a l'Administració Militar⁷⁵.

El mateix novembre de 1869 l'Ajuntament obria dues escoles gratuïtes nocturnes per a pàrvuls, una ubicada a l'edifici de la Llonja i l'altre a l'ex convent de la Consolació⁷⁶. Aquesta era per a nines i estigué a càrrec de Juana Guasp Peris. Finalment el convent i l'església de la Consolació van ser enderrocats el 1885 i l'espai que ocupava es convertí en plaça pública. Actualment avui en dia aquesta plaça rep el nom de Josep Maria Quadrado.

Dia 24 de maig de 1871 la Comissió Provincial de la Diputació presidida pel republicà Miquel Quetgles va aprovar la posada en subhasta del convent dels Caputxins. Els membres de la comissió que signaren dita aprovació eren Quetgles, Ribas de Pina, Truyols i Taltavull⁷⁷.

El 29 de novembre de 1871 el Banco Balear va comprar l'ex convent de la Misericòrdia en estat de ruïna, per enderrocar-lo i construir en el mateix solar la seva seu social⁷⁸. No fou fins el juliol de 1872 quan s'inicià l'enderroc d'aquest convent de monges⁷⁹.

⁷⁵ LLABRÉS BERNAL, J. *Noticias y relaciones históricas de Mallorca*. Tom IV. 1861-1870. p.673

⁷⁶ LLABRÉS BERNAL, J. *Noticias y relaciones históricas de Mallorca*. Tom IV. 1861-1870. p.673

⁷⁷ AGCM. *Actes de la Comissió Provincial*. 1871-1872.

⁷⁸ LLABRÉS BERNAL, J. *Noticias y relaciones históricas de Mallorca*. Tom V. 1871-1880. p.57

⁷⁹ LLABRÉS BERNAL, J. *Noticias y relaciones históricas de Mallorca*. Tom V. 1871-1880. P.104

No només es tractava d'aprofitar els edificis religiosos com a espais públics, sinó que també feren feina per adquirir edificis com el de l'Almudaina o bé el quarter de Cavalleries per convertir-los en oficines de l'estat. El 19 de febrer de 1873 sota la presidència del republicà Antoni Marroig la Comissió Provincial va rebre una instància de l'Ajuntament de Palma la qual sol·licitava que dits edificis fossin cedits i es convertissin en oficines administratives de l'estat⁸⁰.

Queda clara doncs la voluntat dels governants republicans i progressistes per obrir espais i dotar de nous serveis a la ciutat en un ímpetu modernitzador no només de la vida econòmica sinó també social. Aquestes mesures desamortitzadores i d'adquisició i venda del patrimoni religiós foren un intent més de planificació urbanística per tal de millorar el plànol general de la ciutat, i de fomentar el progrés econòmic.

⁸⁰ AGCM. *Actes de la Comissió Provincial*. 1871-1872.

4. PÈRDUA I CONSERVACIÓ DEL PATRIMONI DE LA CIUTAT.

La modernització de la ciutat, vista des d'una perspectiva proteccionista, suposà una gran pèrdua del patrimoni. Més enllà de les disputes ideològiques que susciten avui en dia les demolicions, des del punt de vista històric i artístic la destrucció del patrimoni feta en aquells moments és evident i prou important. Però està clar que no podem jutjar el passat, sinó que el millor que podem fer és aprendre per no cometre errors en el futur. A més, hem de tenir present que en aquella època no es tenia consciència sobre la preservació del patrimoni tal com ho entenem avui en dia. Per això de cap de les maneres podem culpar als nostres avantpassats.

El projecte de tombar les murades, a pesar de ser un atemptat contra el patrimoni històric considerable, no aixecà en aquella època ni una sola queixa per part de la població de la ciutat. Es considerava l'enderrocament com alguna cosa ineludible per a que s'expansionés la ciutat i adquirís els beneficis del progrés i millorés la situació higiènica. L'eslògan de "*abajo las murallas*" no fou criticat per l'opinió pública que acceptava l'enderrocament com una cosa necessària i que s'havia de realitzar immediatament. Dit eslògan es va convertir en una de les principals consignes dels moviments socials que sorgiren de manera efervescent durant aquell període.

La indústria fou un dels principals detonants perquè s'enderroquessin les murades, però tal com ja han dit altres historiadors tal vegada hagués estat més encertat derogar la legislació que impedia la localització de les fàbriques vora les murades que no provocar la desaparició d'aquestes.

Les corrents higienistes, que havien incidit molt entre la població palmesana i que foren un dels detonants claus per demolar part de la murada, van contar amb el suport incondicional dels progressistes que veien darrere l'enderrocament la possibilitat d'enriquir-se econòmicament. L'enderrocament, per aquestes forces polítiques, suposava la possibilitat de crear una indústria forta, la possibilitat d'expandir-se urbanísticament, el qual generava un quantitat immensa de riquesa donat a la posada en valor de molt terrenys. En definitiva s'estaven establint els fonaments del capitalisme.

Tot i això, hi havia veus que es postulaven com a defensores del patrimoni mallorquí, presents a l'illa des de mitjans segle del XIX, com la de Josep Maria

Quadrado o bé la del seu amic Tomàs Aguiló, i que no s'alçaren en contra de la destrucció de les murades. Tampoc Bartomeu Ferrà, que considerava que uns dels problemes més significatius del Sexenni fou la pèrdua dels valors morals tradicionals, i l'entrada en vigor dels valors del liberalisme econòmic, amb el conseqüent protagonisme de les classes populars, va posicionar-se en contra de la demolició de les murades⁸¹.

Per la seva banda, Josep Maria Quadrado deixà en la seva obra *Dos palabras sobre demoliciones y reforma* (1851) el seu sentiment d'ofuscament al veure com tot es perdia: *todos, mal nos pese llevamos inocuazas en nuestras venas la manía de la destrucción y las pretensiones de reformistas; y fiar a la ilustración de nuestros tiempos la conservación de monumentos y antiguallas, es entregar al capricho de un niño un precioso dije o un lindo pájaro, que tan pronto mima y acarria, como con ciega inhumanidad lo destroza*⁸². Aquesta obra de 1851 de Quadrado és una crida a la població sobre el patrimoni que és perd i posa de relleu la necessitat de conservar el patrimoni. Quadrado va presenciar els efectes de la desamortització de Mendizabal (1836), ell mateix tractà d'evitar l'enderrocament del convent de Sant Domingo o el de Sant Francesc, aquest darrer va tenir més sort i finalment gràcies a les seves gestions unides a les de l'Acadèmia de Belles Arts i la del seu amic Menéndez Pelayo va aconseguir evitar la seva demolició. Finalment el 1881 el convent es va declarar monument nacional. Una altra fita bàsica per sensibilitzar a favor de la preservació del llegat historicoartístic fou la seva difusió, mitjançant el gravat i l'escriptura⁸³ que Quadrado va aportar amb la seva obra *Recuerdos y Bellezas de España* (1839) juntament amb el català Pau Piferrer.

La fita important en quant a la conservació del patrimoni va ser la del naixement de la Comissió Provincial de Monuments Històrics i Artístics de Balears el 1844, que va jugar un paper fonamental en la protecció del patrimoni illenc. Aquestes institucions, programades a partir de models francesos, foren, de fet, el primer òrgan que es posà en

⁸¹ FERRÀ, B. *La ciutat ha seixanta anys 1850-1900. Estudi preliminar i notes: Pere Fullana Puigserver*. Ed. Miquel Font. Palma, 1996. p.40

⁸² QUADRADO, J.M.; *Dos palabras sobre demoliciones y reforma*. Palma, 1851. p.7

⁸³ CANTARELLES, C. *Quadrado i el patrimoni historicoartístic* dins Josep Maria Quadrado i el seu temps. Ed. Miquel Font. Palma, 1997. p.165

marxa per salvaguardar el patrimoni després del fracàs d'intents precedents i coetanis als decrets desamortitzadors. Fou una institució mancada de pressupost i dotada d'una legislació insuficient. És la història del voluntarisme abans que la de l'efectivitat, plena de lamentacions i escassa de glòria⁸⁴.

Entre les seves tasques destaquen la realització d'un llistat de monuments i obres dignes de conservar-se, la de reunir llibres, còdex, documents, quadres i altres objectes que formaven part de l'Estat, la tasca de rehabilitar els panteons de reis i personatges cèlebres, el de tenir cura dels museus i biblioteques provincials, el de formar catàlegs amb descripcions i dibuixos dels monuments⁸⁵.

La Comissió de Monuments Històrics no va ser aliena a la problemàtica que aquí tractem. Des de l'Acadèmia de San Fernando s'escrigué a la Comissió manifestant les repetides reclamacions que havien fet per les projectades demolicions de temples, murades, portes i altres edificis que s'havien comença o havien de començar-se. No sabem si la Comissió de Monuments Històrics va prendre en consideració les demandes de l'Acadèmia, però per la falta de documentació i evidències històriques pareix que la cosa no anà a més. En aquell moment estava formada per Josep Maria Quadrado, O'Neille, Conrado, Juan Torres i Bartomeu Muntaner⁸⁶.

Per aquells anys el convent de Sant Francesc seguia essent un dels punts de mira del govern. Des de la Comissió de Monuments es lluità per protegir-lo. El 5 de setembre de 1871 es van reunir amb el Governador Civil, van acudir al convent i van acordar el següent: *por su mérito artístico y por su necesidad para albergar el Museo de Pinturas, y el de Antigüedades que se ha de crear, debía solicitarse al gobierno fuese exceptuada la exageración, la cual quedó encargado de marcar el arquitecto provincial el Sr. Sureda y Villalonga en el plano que el expresado Sr. Gobernador ofreció elevar a la superioridad.* Com veiem, una de les solucions per seguir mantenint en peu l'edifici era el de convertir-lo en un museu. El convent de Sant Francesc va albergar el Museu

⁸⁴ CANTARELLES, C. *Quadrado i el patrimoni historicoartístic* dins Josep Maria Quadrado i el seu temps. Ed. Miquel Font. Palma, 1997. p.166-167

⁸⁵ MORATA, J. *La comisión provincial de monumentos de las Baleares, 1844-1987*. Ed. UIB. Palma, 2005. p.13-14.

⁸⁶ AGCM. *Actes de la Comissió Pronvincial de Monuments Històrics i Artístic de Balears*. (9-07-1869). p.6

Provincial. Vet aquí la descripció que en fa l'Arxiduc Lluís Salvador el 1882: *Se ha formado con los cuadros que tenía la Academia y los pertenecientes a conventos de la isla, y se halla instalado, provisionalmente, en la sala donde estuvo la biblioteca del Convento, hoy suprimido, de San Francisco. [...] Este museo no contiene muchas cosas buenas, pues, como se pensó en establecerlo después de pasados quince años la supresión de los conventos, las obras más importantes ya habían desaparecido. Los cuadros más valiosos fueron entregados a depositarios por los mismos frailes antes de la supresión de conventos, pues tenían la esperanza de recuperarlos en su día*⁸⁷. La ubicació del Museu Provisional al convent de Sant Francesc era provisional ja que la sala de la biblioteca on estava ubicat estava en procés de ruïna. Finalment fou a l'edifici de la Llotja on s'instal·là el Museu Provincial.

El 1872 la Comissió de Monuments formada aquell any per Quadrado, O'Neille, Herreros, Muntaner i Álvaro Campaner entre d'altres, realitzaren tot un seguiment a les obres de demolició del convent de la Misericòrdia dutes a terme pel seu propietari –el Banc Balear. La Comissió va trobar a l'interior del convent restes arquitectònics de gran valor artístic els quals consideraven que s'havien d'estudiar i conservar, aleshores dia 18 de novembre sol·licitaren al Banc Balear si els interessava cedir les restes a la Comissió per portar al futur Museu Provincial d'Antiguitats. El Banc Balear els hi va cedir⁸⁸.

Anem a veure que en pensava la Comissió de Monuments de l'enderrocament de les murades de 1873. Aquell any la presidència seguia estan sota la direcció de Josep Maria Quadrado i poc pogueren fer per evitar l'enderrocament: *el señor vicepresidente manifestó que hallándose en vias de ejecución el derribo del lienzo de la muralla de mar de esta ciudad que media entre el cuartel de caballería y el portillo de Atarazanas, y siendo, con probabilidad inevitable la destrucción de la antigua puerta del muelle adosada al referido lienzo, creia oportuno que la comisión tratara de salvar aquel bello resto de antiguas arquitecturas dirigiéndose atentamente a la Junta de Obras del Puerto por conducto del Sr. Gobernador, su presidente, y suplicar se deje en el sitio en*

⁸⁷ ARXIDUC LLUIS SALVADOR, *La ciudad de Palma*. Ed. Ajuntament de Palma. Palma, 1981. p.242-243

⁸⁸ AGCM. *Actes de la Comissió Provincial de Monuments Històrics i Artístics de Balears*. p.11v.

*que se encuentra la mencionada puerta, si así lo consienten los planos de la construcción que deben hacerse en aquellos terrenos tomados tal caso las precauciones necesarias para evitar su superior deterioro, y que en el de no ver posible su conservación tal cual se indica, que se entreguen a la Comisión, con destino al Museo Provincial*⁸⁹.

La Comissió de Monuments va aprovar la proposta suggerida per Quadrado, pocs dies després dels inicis de l'enderroc del llenç que com veien opinaven que ja res es podia fer per tornar a rere, però si que veien possible salvar la porta del Moll. La porta del Moll suscitava tot un interès històric i artístic, aquesta estava formada per un noble arc. En aquest arc hi havia esculpida la imatge de la Immaculada Concepció i a sobre de la llinda hi havia la següent inscripció: *Alabada sea la Inmaculada Concepción de la Virgen M.de Dios y S.N. Reinando el catolico rey N.S. D. Felipe II de Aragon y III de Castilla monarca de las Españas y nuevo mundo, gobernando este reino de Mallorca D.Francisco Juan de Torres Caballero de la Orden y Milicia de Santiago, virey y capitan G.por S.C.R.M. siendo jurados de la patria Juan Torrella, Geronimo Galdes, Pedro Andreu, Bernardo Beltran, Mateo Reus y Bartolome Coch se hizo esta obra a costs de S.C.R.M. y reino con la industria de Antonio Saura arquitecto de esta fabrica por S.M. 1620*⁹⁰.

La Junta d'Obres del Port va cedir a la petició de la Comissió de Monuments sobre la conservació de la porta vella del Moll. Aleshores es creà una subcomissió per atendre al trasllat de la porta. L'enorme pes de les peces dificultava el trasllat i per això des la Comissió de Monuments es va contactar amb la Diputació Provincial per demanar-li permís per col·locar la porta al davant del seu edifici: *solicita verbalmente de la Exma Diputación Provincial permiso para colocarlas si es posible en alguna de las habitaciones bajas del edificio que ella ocupa en atención al excesivo peso de los aludidos sillares que impide su colocación sin peligro en el local alto en que hoy se encuentran todavía los demás objetos puesto al cuidado de esta corporación*⁹¹.

⁸⁹ AGCM. *Actes de la Comissió Provincial de Monuments Històrics i Artístics de Balears*. p.13v.

⁹⁰ ARXIDUC LLUIS SALVADOR, *La ciudad de Palma*. Ed.Ajuntament de Palma. Palma, 1981. p.14

⁹¹ AGCM. *Actes de la Comissió de Monuments Històrics i Artístics de Balears*. p.14v

Però hi va haver altres opcions per ubicar l'antiga porta. El gener de 1874 la Comissió de Monuments es va assabentar de que el capellà de l'església de Sant Magí i els seus feligresos havien sol·licitat a la Junta d'Obres del Port la porta vella del Moll per posar a l'atri de la seva església, que estava en procés de reconstrucció⁹². Sabem que aquesta opció no es va dur mai a terme.

Finalment la porta vella del Moll fou ubicada davant el Consolat de Mar, que antigament era la Diputació d'Agricultura, Comerç i Indústria. A dia d'avui la porta continua en aquest indret del concorregut Passeig Sagrera. La Porta del Moll, la de la Portella i la de la Calatrava són les úniques portes que es conserven avui en dia, estant les dues darreres al seu lloc original.

De la porta i del llenç enderrocats de murada ens resten tres làmines fotogràfiques que la Junta d'Obres del Port va regalar a la Comissió de Monuments Històrics i Artístics i també existeix un gravat de la murada enderrocada publicat dies després de la demolició a l'obra *Ilustración Espanyola y Americana* feta sobre el croquis realitzat per Antoni Ribas⁹³.

Aquestes accions, les de conservar la porta i algunes imatges, foren les úniques accions que en certa mesura es feren encaminades a conservar part del patrimoni, la destrucció del qual, en aquells moments, era, segons la mateixa Comissió de Monuments, irremeiable.

Com ja hem dit no podem jutjar als nostres avantpassats. En aquells moments la població no tenia consciència sobre el patrimoni tal com nosaltres ho entenem avui en dia. Tot i que a la Mallorca de meitat del segle XIX varen sorgir moviments a favor de la conservació del patrimoni històric com la Comissió Provincial de Monuments Històrics i Artístics, que tenia la voluntat de crear un museu historicoartístic provincial, i també hi havia una sèrie d'intel·lectuals que començaren a tractar el tema. Però no va ser fins a finals del s.XIX que van sorgir entitats que des de els seus inicis tingueren ressò i que immediatament es van consolidar com a entitats preservadores del patrimoni,

⁹² AGCM. *Actes de la Comissió de Monuments Històrics i Artístics de Balears*. p.14v

⁹³ Oliver, Miquel dels Sants. *Treinta años de provincia*. Ed. Miquel Font. Palma, 1986

com és el cas de la Societat Arqueològica Lul·liana (1880), institució que treballà intensament per salvaguardar i difondre el patrimoni de l'illa.

Si que es veritat que tal vegada hi havia altres mesures per les quals no feia falta que s'haguessin d'eliminar les murades. Avui en dia les murades esdevenen tot un reclam turístic a nivell cultural i paisatgístic. Totes les ciutats que conserven les seves murades esdevenen tot un símbol d'aquell indret que les fa atractives turísticament. Són ciutats metafòricament rodejades d'història que al turista li encanta descobrir. A l'interior d'Espanya aquesta política cultural està funcionant molt bé, recordem el cas d'Àvila, Segòvia, Toledo, etc. actualment són ciutats de l'interior de l'Estat Espanyol que s'han vistes beneficiades pel el seu llegat patrimonial.

I és que en aquesta societat post industrial actual el patrimoni juga un paper fonamental, la gent demanda de cada cop més informació i l'adquisició de nous coneixements. És per això que el turisme cultural s'està convertint en una important alternativa al turisme clàssic de sol i platja.

Les polítiques culturals de la nostra societat caminen cap aquesta línia, avui en dia Mallorca és un dels principals destins turístics que viu del turisme de "sol i platja" però que a poc a poc en aquest tipus de turisme se li estan cercant alternatives culturals. Actualment des de l'Ajuntament de Palma s'està treballant per recuperar la murada que resta a primera línia de mar, s'està preparant com a candidata per aconseguir que la Palma Gòtica sigui declarada Patrimoni de la Humanitat, etc.

5. CONCLUSIONS

Després de l'anàlisi precedent i del tractament de la qüestió que gira entorn a les mesures modernitzadores de la ciutat de Palma durant el Sexenni Democràtic fetes pels republicans i progressistes, podem esbossar unes quantes conclusions que ens ajudin a sistematitzar la qüestió.

En primer lloc poden establir que les polítiques de modernització econòmica, social i urbana arribaren més tard que a la resta de l'Estat Espanya i que fou durant el període del Sexenni quan aquesta modernització es va començar a gestar a Palma.

També hem comprovat en gran mesura que les mesures modernitzadores de la ciutat vingueren de la mà d'una destrucció del que avui en dia consideram patrimoni monumental i artístic. Així hem tractat el tema de la destrucció de les murades com a tema central del treball i que té lligams amb la resta de polítiques urbanístiques projectades i també estudiades en les pàgines precedents, la creació de l'eixampla de Santa Catalina, la reforma del port, la instauració del ferrocarril, etc.

La destrucció de les murades i la nova planificació urbana de la ciutat té, segons el nostre parer, una sèrie de causes prou clares i que podem establir:

- a) Les mesures higienistes promogudes degut a l'augment de població a la ciutat que va provocar l'amuntegament social per la manca d'espai, que a la vegada crearen males condicions de salubritat pública.
- b) Les mesures econòmiques per afavorir la implantació del capitalisme, propi de l'ideari republicà i progressista, que pretenien el foment de la indústria i el comerç. Aquests sectors que pretenien impulsar necessitaven d'espais adients i de bones comunicacions, cosa que les murades impedièn. Tot i que no podem deixar de banda l'especulació urbanística i l'afavoriment dels negocis de la burgesia incipient.

Totes aquestes mesures exposades foren adoptades pels republicans i progressistes i per part de la població local que se les feu seves com a reivindicacions polítiques i de millora socioeconòmica de la ciutat.

Per altre banda, aquestes mesures a les que fem referència vingueren gràcies a una conjuntura favorable en que arreu de l'Estat hi hagué una període democràtic amb gran influència dels sectors més progressistes i radicals. Sobretot intensificades a partir de la instauració de la República.

Hem de tenir en compte que l'efímera durada d'aquests període democràtic va fer que molts d'aquests projectes que hem anat esmentant quedessin paralyzats i no es tornaren a reprendre fins a finals del segle XIX quan l'Ajuntament de Palma va tornar promoure l'eixample i l'enderrocament de les murades.

Probablement aquestes mesures es dugueren a terme en aquest període per la consciència dels sectors republicans envers al comerç, la indústria i la higiene, ja que molts dels comerciants, empresaris, metges i humanistes militaven o simpatitzaven amb la idea republicana.

Amb tot, hem repassat les que foren les principals mesures modernitzadores de la ciutat i que afectaren al patrimoni, sense per això fer un judici sobre les actuacions fetes pels ciutadans d'aquell temps. Tan sols hem pretès entendre el perquè de la desaparició de part del nostre patrimoni històric en un moment molt concret en que s'accelerà la pèrdua d'aquest, el Sexenni Democràtic. Però no podem acabar el treball sense dir que en aquella època el succeït fou molt més del que contam, que la reconstrucció del passat sempre és parcial i incompleta i que la visió de l'historiador sempre hi és present. Per això creiem just i necessari acabar amb aquestes paraules del literat Miquel dels Sants Oliver, per tenir una visió del que suposà el Sexenni Democràtic a Mallorca, a través dels ulls d'un destacat i conservador personatge mallorquí contrari a la República, més enllà de les mesures modernitzadores que afectaren al patrimoni:

Ya que no sangriento, no dejó de ser pintoresco y accidentado, en Mallorca, aquel año de 1873. La fermentación y la anarquía en que vivió entonces la sociedad española, aunque atenuadas repercutieren en las isla y principalmente en su capital. Bullangas, pequeños motines, discursos callejeros, manifestaciones cívicas, ejercicios de los voluntarios de la república, animaron un poco la vida monótona de la población. Las noticias de la guerra carlista, la indisciplina de las tropas y los comienzos de la insurrección cantonal, tenían a

la opinión pública en constante alarma y eran el objeto de todas las preocupaciones y de todos los comentarios. La ciudad se iba democratizando. La denominación de ciudadano ciudadana estaba en todos los labios, con la peculiar y mansa ironía de los mallorquines, así hostiles como partidarios del flamante régimen.⁹⁴

⁹⁴ OLIVER, Miquel dels Sants. *Treinta años de provincia*. Ed. Miquel Font. Palma, 1986. p.83

6. FONTS I BIBLIOGRAFIA.

6.1. Fonts

-Arxiu Municipal de Palma (AMP)

-Arxiu del Regne de Mallorca (ARM)

-Arxiu SEMAP

-Arxiu General del Consell de Mallorca (AGCM)

-Fons Diputació Provincial

-Hemeroteca: premsa republicana

El Iris del Pueblo (1869-1873)

El Cantón Balear (1873)

6.2 Bibliografia

- ARXIDUC LLUIS SALVADOR. *La ciudad de Palma*. Ed. Ajuntament de Palma. Palma, 1981.
- .BARCELÓ PONS, B. *Evolución reciente y estructura social de la población en las Islas Baleares*. CSIC. Madrid. 1970.
- CALVET, B. *Proyecto de Ensanche de la Ciudad de Palma de Mallorca*, 1909.
- CALVET, B. *Las murallas de Palma deben derribarse* en El Ateneo. T.II. Palma, 1891.
- CANTARELLAS,C. *La arquitectura mallorquina desde la Ilustración a la Restauración*. Ed. Institut d'Estudis Baleàrics. Palma, 1981.
- CANTARELLES, C. *Cuadrado i el patrimoni historicoartístic* dins Josep Maria Quadrado i el seu temps. Ed. Miquel Font. Palma, 1997
- CASASNOVAS, M.A. *Historia de les Illes Balears*. Ed. Moll. Palma, 1998.
- CASASNOVAS, M.A.; GINARD, D. *L'època contemporània a les Balears (1780-2005)*. Ed. Documenta Balear. Palma de Mallorca, 2006.
- CHUECA GOITIA; F. *Breve historia del urbanismo*. Ed. Alianza Editorial. Madrid, 2000.
- Derribo de las Murallas*. Carta del alcalde Antonio Planas Franch al Ministerio de Guerra, 1903.
- DURAN, M.; *Repercusiones de la Revolución de 1868 en Mallorca*. Palma, 1980.
- ENSEÑAT, J.; ESCALES, J. *Historia de la fiebre amarilla que se padeció en Palma de Mallorca en 1870*. Palma, 1870.
- ESCALAS, J. *Aquella ciudad de Palma. Evocación gráfica de la ciudad de últimos del siglo XIX y principios del XX y su comparación actual*. Palma, 1954.
- ESCALAS, J. *Las murallas de Palma*. Palma, 1955.
- ESTADA, E. *La ciudad de Palma. Su industria, sus fortificaciones, sus condiciones sanitarias y su ensanche*. Palma, 1892.
- ESTADA, E. *La ciudad de Palma. Su industria, sus fortificaciones, sus condiciones sanitarias y su ensanche*. Ed.Govern de les Illes Balears. Palma, 2003.

- ESCARTÍN, J.M. *La ciutat amuntegada. Indústria del calçat, desenvolupament urbà i condicions de vida en la Palma contemporània (1840-1940)*. Ed. Documenta Balear. Palma, 2001.
- FERRÀ, B. *El ensanche de Palma al BSAL (1891-1892)*. Tom IV.
- FERRÀ, B. *La ciutat ha seixanta anys 1850-1900*. Estudi preliminar i notes: Pere Fullana. Ed. Miquel Font, 1996.
- FUENTES, J.M. *La problemática de la murallas en el crecimiento de la Ciudad de Mallorca*. Mayurqa, núm. 17. (1977-1978).
- FULLANA, P.; MARIMON, A. *Característiques generals del republicanisme a Mallorca (1868-1923)*. Dins la revista Lluç, núm. 794, setembre-octubre 1996.
- GABRIEL, P. *El Moviment Obrer a Mallorca*. Ed. Curial. Barcelona, 1973.
- Instrucción popular para el conocimiento y curación de la fiebre amarilla*. Palma. 1870.
- JIMÉNEZ, D. *Emili Pou Bonet a la Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Tom 13. Ed. Promomallorca. Inca, 1989
- LADARIA, D.; MUNTANER, A. *Paul Bouvy a la Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Tom 2. Ed. Promomallorca. Inca, 1989
- LADARIA, M.D. *El ensanche de Palma. Planteamiento del tema, problemática, construcción y valoración del nuevo espacio urbano, 1868-1927*. Ed. Ajuntament de Palma. Palma, 1992.
- LLABRÉS BERNAL, J. *Noticias y relaciones historicas de Mallorca. Siglo XIX*. Tom IV-V.
- MALUQUER, J. *El socialismo en España, 1833-1868*. Ed. Critica. Barcelona, 1977.
- MARCH NOGUERA, J. *Eusebi Estada: un home progressista dins el I Centenari de l'enderrocament de les Murades de Palma (1902-2002)*. Ed. Ajuntament de Palma. Palma, 2004.
- MARCH NOGUERA, J. *L'enderrocament de les murades de Palma un triomf de l'higienisme mallorquí* al Congrés d'Història de la medicina catalana. Vol 1. Pollença, 2002.
- MANERA, C. *La via mallorquina a la industrialització. Algunes hipòtesis i constatacions*. Publicat a la revista Estudis Baleàrics 43. Ed. IEB. Palma, 1992.
- MARIMON, A. *L'associacionisme republicà a Mallorca (1868-1936) a les XIX Jornades d'Estudis Històrics Locals*. IEB. Palma, 2001.

- MARIMON, A. *Partit Republicà Democràtic Federal de les Balears a la Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Tom 12. Ed. Promomallorca. Inca, 1989.
- MAS I VIVES, J. *La contrucció d'una identitat. El debat ideològic i cultural entorn de J.M. Quadrado i J.Ll. Pons i Gallarza*. Ed. Lleonard Muntaner. Palma, 2008.
- Memòria del campamento de la Font-Santa durante la invasión de la fiebre amarilla que se padeció en Palma en 1870*. Palma, 1870
- Memoria sobre la fiebre amarilla*. Palma. 1875.
- MICHONNEUA, S. *Barcelona: memòria i identitat. Monuments, commemoracions i mites*. Ed. Eumo. Barcelona, 2002.
- MONLAU, P.F. *Abajo las murallas!!! : memoria sobre las ventajas que reportaria Barcelona, y especialmente su industria, de la demolición de las murallas que circuyen la ciudad*. Barcelona, 1841.
- MORATA, J. *La comisión provincial de monumentos de las Baleares, 1844-1987*. Ed. UIB. Palma, 2005.
- OLIVER, Miquel dels Sants. *Treinta años de provincia*. Ed. Miquel Font. Palma, 1986.
- PEÑARRUBIA, I., *El sexenni democràtic (1868-1974)*. Ed. Documenta Balear. Palma de Mallorca, 2005.
- PEÑARRUBIA, I.; *L'alternativa modernitzadora dels republicans federals (1868-1900)*. Revista Lluç, núm. 794, setembre-octubre 1996.
- PEÑARRUBIA, I.; *Mallorca davant el centralisme (1868-1910)*. Ed. Curial. Barcelona, 1980.
- QUADRADO, J.M. *Dos palabras sobre demoliciones y reforma*. Palma, 1851
- QUIRÓS, F. *Las ciudades españolas en el siglo XIX*. Madrid, 1991.
- RISQUES, M. (dir.) *Història de la Catalunya Contemporània*. Ed. Biblioteca Universitària. Pòrtic.1999.
- ROCA, J. *Modernització agrícola i desenvolupament industrial. El cas de Mallorca (1850-1950)*. Publicat a la revista Estudis Baleàrics 43. Ed. IEB. Palma, 1992.
- SOLÀ-MORALES RUBIÓ, M. *Siglo XIX: Ensache y saneamiento de las ciudades*. Madrid. 1982.
- Un recuerdo de sa febra marilla que reinà a Mallorca l'any 1870*. Palma, 1870.

-ZAFORTEZA, D. *La ciudad de Mallorca: ensayo historico-toponimico*. Ed. Ajuntament de Palma. Palma,1987.